

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

September 1969

Jaargang 68 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

*Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.
C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

Aspecten van Overijsselse buitenplaatsen

Blz. 69

J. W. NIEMEIJER

Een onbekend werk van Abraham van der Hart?

Blz. 90

ASPECTEN VAN OVERIJSSELSE BUITENPLAATSEN

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

Zodra de Republiek der Verenigde Nederlanden zich tijdens de vrijheidsstrijd geconsolideerd heeft, in het gewest Holland de veiligheid ten plattelande verzekerd is en de strijd zich buiten de grenzen van deze immer overheersende provincie voltrekt, zien wij in de omgeving der grote Hollandse steden nieuwe buitenplaatsen, naast de oude feudale huizen, ontstaan. Aanvankelijk waren zij klein en degelijk, als heerschaps-woning gebouwd door de zonen van hen, die de basis voor de glorie der Republiek hadden gelegd. Weldra echter groeiden deze hofsteden tot statige landhuizen uit. Na 1680 — na de Franse invasie — zette zich deze ontwikkeling door Franse invloeden gevoerd voort. De koning-stadhouder en zijn kring hebben een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van enige zeer grote landhuizen, die, door uitgestrekte parken omgeven, met bijna onbeperkte middelen lijken te zijn gesticht. Omstreeks 1700 is daarmee een hoogtepunt in de Nederlandse buitenplaats-ontwikkeling gevormd. Nooit weer zou de formele tuinkunst hier te lande een zo hoog niveau bereiken als in deze tijd. De fraai gecomponeerde assensystemen op de vogelvluchten die de parken van Heemstede bij Houten en Leeuwenburg, aan de Langbroekerwetering gelegen, weergeven¹ zijn onovertroffen gebleven. Omstreeks 1720 ving een tijd van verval aan, waarop eerst omtrent 1780, met de landschappelijke aanleg van de parken weer een herstel volgen zou.

Een soortgelijke ontwikkeling heeft zich voltrokken in de nabijheid der Overijsselse steden Zwolle en Deventer. Evenals in Holland bouwde het stedelijk patriciaat zich hier op het plat-

teland temidden van hun landbezit, lage eenvoudige buitenhuizen, veelal gelegen nabij of op de plaats van een boerderij.

Ook in Overijssel onderscheiden wij twee categorieën landhuizen: 1. de meestal op feudale traditie berustende havezathen, aan wier bezit ondermeer het recht om ter statenvergadering der provincie verschreven te worden verbonden was, mits de eigenaar aan bepaalde geloofs- en geboorteeïsen voldeed²; en 2. de patricische landverblijven, wier ontstaan wij hierboven hebben aangeduid. Slechts weinigen der havezathen hebben hun weerbaar middeleeuws karakter behouden; bij de meesten overheerst het 18de- en 19de-eeuws accent, en zo onderscheiden zij zich naar het uiterlijk meestentijds maar weinig van de patricische landhuizen — of het moest in sommige gevallen zijn door hun statige aanleg, waarin zij, — door grachtengordels omsloten —, gelegen zijn aan het eind van een voorplein dat terweerszijde door langgerekte bouwhuizen wordt omzoomd.

In Overijssel tragere ontwikkeling; in West-Friesland geen buitenplaatsen

In het algemeen is de ontwikkeling in de landhuisbouw in de oostelijke provinciën trager verlopen dan in de westelijke. Bouwde men in Holland slechts tot in het midden der 17de eeuw eenvoudige heerschapswoningen en ging men weldra tot grotere huizen over, in Overijssel hield men het eenvoudige landverblijf van dit vroege type tot diep in de 18de, ja tot de aanvang der 19de eeuw in ere. Een overeenkomstige ontwikkeling, zij het van nog groter eenvoud

In beknopter vorm, zonder noten en bijlagen zal dit opstel in september in het *Jaarboek van Overijssel* gepubliceerd worden.

¹ Heemstede: „Plusieurs Belles et Plaisante Vues et la Cour de Heemstede dans la Province d'Utrecht dessinées et gravées par I. Moucheron...”, gravure vogelvlucht en een serie van 26 gravures, gezichten in

het park. — Leeuwenburg: aquarel, vogelvlucht door H. de Leth. „Het gezicht van het Huys leeuwenburg gelegen in de provintie van Utrecht onder de Ambagtsheerlijkheid van Hardenbroek H.D.L.”, omgeven door 10 gezichten in het park; coll. Douair^e. Jhr. de Beaufort Bar^{es} van Boetzelaer.

² De havezathen zijn aldus vergelijkbaar met de Utrechtse ridderhofsteden.

zien wij in West-Friesland. In de vlakke omgeving van Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen en in de nabijgelegen droogmakerijen bleef men getrouw aan de Calvinistische eenvoud, die de aanvang van de 17de eeuw kenmerkte. Hoe rijk het stedelijk patriciaat ook werd, naast het statige huis in de stad werd een heerschapskamer op de boerderij voor het beheer en de jacht voldoende geoordeeld. Nooit is men daar over het eerste beginstadium van de buitenplaats-ontwikkeling heen gekomen. Een buiten werd als een ongepaste luxe beschouwd.

Ook de Overijsselaren waren ruim tevreden met hun spykers³, gelegen temidden der marken, waarin zij het vaak als markenrichter voor het zeggen hadden. Door hun gehechtheid aan de grond vererfde hun bezit, — evenals dit bij riddermatige geslachten op de havezathen het geval was —, met ongewone hardnekkigheid van geslacht op geslacht. Onder de zinspreuk „het zal mijn tijd wel uithouden” werd door de elkaar opvolgende generaties een beheer gevoerd, waarvan ook een prijzenswaardige conserverende werking uitging. Hieraan is het te danken dat tot voor kort in Salland buurtschappen als Eerde, Vilsteren, Archem en de omgeving van Heino en

Dalfsen⁴ nog vrijwel ongerept intact waren gebleven, een zelfde toestand trof men aan op de grote buitenplaatsen in Twenthe in de omgeving van Delden, Markelo en Diepenheim, waar de 18de-eeuwse sfeer voortleefde. Ook Vollenhove met behalve enige havezathen in de omgeving — 12 adellijke huizen binnen de wallen —, waar de „borgmannen” hun rechten uitoefenden, verkeerde tot omstreeks 1936, dank zij het Sloetbewind, in een dergelijke ongerepte staat. Het was „un milieu essentiellement aristocratique” maar op het eind van de vorige eeuw reeds verloren, zoals Sloet van Oldrutenborg in 1903 schreef „jadis si florissante il est tombée de nos jours en décadence complète”⁵.

De eenvoudige Overijsselse landhuizen, feodale zowel als patricische, zijn tot na de tweede wereldoorlog zichzelf gelijkgebleven. Zij lagen omgeven door geboomte in een buurtschap⁶ doorsneden door oude lanen en kartesporen, en behoorden tot deze omgeving met verspreide boerderijen onder hoge rieten daken⁷; boerderijen met onderschoer en keitjes vloer „op de keuken”, met luiken in de kleuren van het huis geschilderd.

³ Omtrent het kleine spyker „de Vlaminkhorst” bij Heino schreef van der Pot: „dergelijke eenvoudige, kleine buitenhuizen, vaak staande op het erf van een boerderij, hadden tal van Zwollenaren ongeveer 100 jaar geleden in de omstreken van Heino en Dalfsen, maar zij waren in de regel niet voor langdurig gebruik gebouwd en gaandeweg zijn zij nagenoeg alle verdwenen en zijn zelfs hun namen in vergetelheid geraakt”. — C. W. van der Pot, *Zwolle's omgeving omstreeks 1900*, uitg. Prov. Overijsselsche en Zwolsche Courant, 94. — De Vlaminkhorst kan als een der beste voorbeelden van de nog bestaande spykers beschouwd worden. Het dateert vermoedelijk uit het einde van de 18de eeuw en is gelegen naast een boerderij met in de onmiddellijke omgeving enige plantage aanleg.

⁴ Zo lagen in het kerspel Dalfsen ongeveer 25 spykers „welke de Zwollenaren meer ontvankelijk blijkbaar voor het eigenaardig schoon dezer landstreek, dan die van de 19de en 20ste eeuw, hier bezaten”. C. W. van der Pot, *o.c.*, 84. — De Dalfser predikant Wilhelm Dekker noemt enige van hen in zijn beschrijving van het kerspel Dalfsen 1759 zie J. de Hullu in, *Prov. Overijsselsche en Zwolsche Courant* 5-6-1899.

⁵ A. W. Baron Sloet d'Oldrutenborgh: *Généalogie Sloet 1292-1903*. In zijn laatste wil beschreef Baron Sloet dat Tweenyenuizen, het oude stamhuis van de Sloets, even buiten Vollenhove naast de Rollecate gelegen, dat zij sinds de 15de eeuw onafgebroken hadden bezeten, na zijn overlijden moest worden gesloopt, welke wens in 1882 werd nagekomen. Thans herinneren nog

twee schamele tot boerderij verbouwde bouwhuizen in het kale weiland aan de plaats waar dit oude huis, door lanen en hoog opgaand hout omgeven, tot het einde der vorige eeuw stond. — Schilderij Tweenyenuizen, coll. Th. Schulz van Haegen.

⁶ In Herfte, waar de meeste boerenhuizen op de noordelijkste der beide zandruggen lagen, kon men beter wellicht dan elders in Zwolle's omgeving, de marke in haar oude gedaante in de verbeelding terugroepen. De grote hoeven met, naar Saksische zeden woonhuis, stal en schuur onder één dak verenigd, lagen er nog als voorheen ordeloos verspreid over de es. Op een hoogte geklommen overzag men de meente, het tussen de beide heuvelruggen gelegen grasland, dat alle gewaarde markgenoten volgens vaste regels voor hun beesten hadden gebruikt en dat nog evenals vroeger, 's winters door de Achterbeltswetering onder water werd gezet. Daar was nog het eikehout langs de hellingen, waaruit jaarlijks ten behoeve van de marke werd gekapt en de varkens in het najaar „op mesting waren gedreven”. C. W. van der Pot, *o.c.*, 34/35.

⁷ Zoals Meester Heuvel beschreef voor Twenthe en de Achterhoek: „In de schaduw van oude eiken en linden liggen de huizen met hun gele of witte doorbalkte lemmuren, omwingerde hoekkamers, diepe onderschoers en kleurige strodaken. Wat schuren en andere gebouwtjes daar omheen in allerlei groepering, van die bouwvallige schuren met doorrit in het midden . . .” — H. W. Heuvel, *Oud-Achterboeksch boerenleven*, 319.

Afb. 1. Oldenaller bij Putten. Vroege hofstede van het centraliserende type. Het huis wordt weleens aan Jacob van Campen toegeschreven. Evenals bij Heemstede, IJsselmonde en Gunterstein vormt een imposante schoorsteen de bekroning van het gebouw. Het in de 17de eeuw zo geliefde uitzichtplat is duidelijk zichtbaar. De hier weergegeven toestand vóór de verbouwing door K. G. Zocher omstreeks 1850, waarbij ook het park gewijzigd werd. Aquareel.
(Coll. de erven Jhr. V.E.A. Boreel)

Afb. 2. Diepenheim; het z.g. „Bentinckhuis uit het vredejaar 1648”. Classicistische hofstede met hoog souterrain, in 1707 gewijzigd waarbij de stoep, die toegang tot de beletage gaf, verdween. Aan de achterzijde ligt deze eerste verdieping van het huis, dat tegen een heuvel aangebouwd is, op het niveau van de tuin. Door de aan weerszijden voorheen aanwezige vleugels en verbindingsgalerij met de bouwhuizen werd een omsloten voorplein verkregen. Terzijde de nog aanwezige poort van 1685. Sepiatekening.
(Coll. Baron de Vos van Steenwijk)

Afb. 3. Almelo, U-vormig landhuis met classicistische middenpartij van 1662. Door een ongelukkige verbouwing in 1883 werd de middenpartij naar voren gebracht, waardoor de werking van de voortspringende vleugels goeddeels verloren ging. Potloodtekening schetsboek C. Springer, 1846.
(Coll. mejuffrouw Springer)

Afb. 4. Zuthem onder Zwollerkerspel. Classicistisch landhuis met een weinig geslaagde ingangspartij. Aquarel door C. Pronk.
(Overijssels Museum Zwolle)

Ook de patriarchale verhoudingen tussen lanter en pachter handhaafden zich tot na de tweede wereldoorlog. Invloed van Holland. Vingboons.

In Holland ontstonden sinds het tweede kwartaal der 17de eeuw landhuizen met een classicistisch karakter, die weldra nog in statigheid toenamen. Ook in Overijssel komen sinds het midden dier eeuw voorbeelden van dit type voor, die onder leiding of invloed van Vingboons schijnen te zijn tot stand gebracht. Vingboons behandelt in zijn werk *Gronden en afbeeldsels der voornaamste gebouwen*⁸ naast zijn talrijke

⁸ *Gronden en afbeeldsels der voornaamste gebouwen van alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, deel I, 3de druk Amsterdam 1688. *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der alder voornaamste en alder nieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons binnen Amsterdam in de nieuwe vergrooting, en daarna aldaar en elders geordonneerd zijn*. Deel II, Amsterdam 1715.

⁹ Vingboons, II, 1/2, afb. 5-6.

¹⁰ Vingboons, II, 3 afb. 14/16. Vingboons beschrijft het huis met uitzicht uit de kamers „over de Landtsdouwens alsmede in de Zuyderzee, ... 't is rondtom uyt 't water opgehaelt”. — Sepiatekening Overijssels Museum Zwolle (25-134). — Coenraad Willem van Dedem werd in 1763 van de Rollocate verschreven. In 1790 tot Drost van Vollenhove benoemd, overleed hij in 1816. In 1764 had hij den Berg van zijn broeder Willem Jan gekocht. In 1816 begon hij echter land rond de Rollocate te verkopen. Na zijn dood liet zijn vrouw op 3 maart 1820 het herenhuis voor afbraak verkopen. Wel werd het opstaande hout van lanen en cingels geveild, doch het huis werd niet gegund. Hun zoon Mr. Willem Jan van Dedem van den Berg de aanlegger van de Dedemsvaart liet in hetzelfde jaar met de afbraak een nieuwe Rollocate onder den Hulst aan de Dedemsvaart bouwen. Daar omheen liet hij een plaats, die een oppervlakte van 125 ha. besloeg, fraai aanleggen. In de aanvang der crisisjaren van deze eeuw werd ook de tweede Rollocate gesloopt. — A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*, 9, Gorinchem 1847; J. Westra van Holthe, *Vollenhove 1354-1954 en haar havezathen*, Assen 1958, 305-309. — Twee aquarellen van de Rollocate aan de Dedemsvaart, Gemeentehuis te Nieuw Leusen.

¹¹ Vingboons, II, 2, afb. 9-10.

¹² Ook wel genaamd het „Bentinckhuis”. Laag landhuis met souterrain en belétage, aan de achterzijde tegen een heuvel gebouwd. Bij de verbouwing van 1707 werd de ingang in het souterrain aangebracht. Aan de achterzijde ligt de belétage op het niveau van de tuin en is het souterrain in de heuvel verzonken. — Een sepiatekening door C. Pronk geeft de voorzijde met nog beide zijvleugels aan weerszijde van het huis weer. Bovendien neemt men een verbinding tussen de zijvleugel en het bouwhuis waar. Coll. Baron de Vos van

Hollandse- en Utrechtse scheppingen enige Overijsselse landhuizen als Peckedam⁹ (1656) bij Diepenheim, de Rollocate¹⁰ (1654) bij Vollenhove, en Harsevelt¹¹ (1663) bij Denekamp. Ook het bewaard gebleven huis Diepenheim¹² daterend uit het vredejaar 1648 (afb. 2), evenals het Weldam¹³ (1645) bij Goor (afb. 17), Singraven (1661) bij Denekamp en het huis Almelo¹⁴ (1662), in zijn gedaante voor de verbouwing van 1883 (afb. 3), vertonen met Vingboons stijl overeenkomende karaktertrekken. Deze serie kan nog worden uitgebreid met het verdwenen huis Zuthem¹⁵ bij Windesheim (afb.

Steenwijk. — Op een aquarel die de voorzijde omstreeks 1820 weergeeft waren eveneens nog beide zijvleugels aanwezig. Coll. douair^e Bar^{es} Bentinck-Philipse. — Aquarel achterzijde, Coll. Jhr. Schimmelpenninck.

¹³ Moeilijk kunnen wij ons met de mening van dr. E. H. ter Kuile verenigen, wanneer hij stelt dat dit huis zijn natuurstenen Ionische pilastergevel tegelijk met de beide vooruitspringende vleugels ontving. E. H. ter Kuile, *Twente = De Ned. mon. v. gesch. en kunst*, IV 1, Den Haag 1934, 77. — Ons inziens staat de fors behandelde natuurstenen pilastergevel met zijn grote ordes in duidelijke tegenstelling tot de smalle, in baksteen uitgevoerde zijvleugel. De op de plaats aanwezige natuurstenen ornamenten die aansluiten bij de behandeling van de façade van het hoofdgebouw, sterken ons in onze overtuiging dat een deel van de vroeger vijftraveënfacade reeds kort na de bouw werd opgeofferd ten einde plaats te maken voor de zijvleugels, van geringe schoonheid, die bovendien uit een geheel ander materiaal werden samengesteld en de eenheid niet bevorderd hebben. De op de hoeken aanwezige kapitelen, die met die van het hoofdgebouw overeenstemmen vervullen een onduidelijke functie. Zowel mr. G. J. ter Kuile (*Geschiedkundige aantekeningen op de Havezathen van Twente*, 266) als W. A. Beelaerts v. B., H. E. v. Gelder, W. Wynaendts v. R. en K. Sluyterman (*Ned. Kasteelen en hun historie*, II, 127-128) delen onze zienswijze.

¹⁴ Natuurstenen classicistisch versierde middenpartij tussen vooruitspringende vleugels. Bij de verbouwing in 1883 werd de terugliggende ingangspartij ter verkrijging van een ruime hall naar voren gehaald. — Potloodtekening schetsboek Cornelis Springer 1846, Coll. Dames Springer. — Ook bij Boxbergen bij Diepenveen heeft men te maken met een classicistisch behandelde middenpartij met dubbele Ionische pilasters (1653), welke vroeger tussen twee vooruitspringende, door topgevels bekroneerde vleugels was gelegen. — Sepiatekening, Coll. mr. M. van Doorninck.

¹⁵ Statig rechthoekig huis in classicistische trant, het dak aan de voorzijde door drie schoorstenen bekrond. De ingangspartij maakt een niet zeer gelukkige indruk. — Verbleekte aquarel door C. Pronk, Overijssels Museum Zwolle (30).

4) en 't Zand¹⁶ onder Zwollerkerspel, die wij slechts uit 18de eeuwse tekeningen kennen, alsmede het in Drenthe gelegen nog bestaande Oldengaerde¹⁷. Temeer vallen de klassieke trekken in de architectuur bij deze huizen op, daar tot die tijd de in Holland heersende smaken weinig weerklank in dit afgelegen gewest gevonden hadden.

Een zelfde fenomeen nemen wij tegelijkertijd op de Veluwe waar. Hier bouwde Vingboons in 1664 de Vanenburg¹⁸ bij Putten. Tot dezelfde categorie behoort de in de nabijheid gelegen Oldenaller (afb. 1). Ook al kunnen wij dit landhuis niet met zekerheid aan een bepaalde architect toeschrijven¹⁹, toch is het duidelijk dat hier een bij uitstek kundig bouwmeester aan het werk is geweest, die met dit centraliserende bouwwerk — waarop zich als bekroning een indrukwekkende schoorsteen verhief, die tevens als uitzichtoren dienst deed — een van de fraaist gecomponeerde classicistische landhuizen in ons land geschapen heeft²⁰. Het valt slechts te betreuren dat K. G. Zocher bij de modernisering van het huis omstreeks 1850 deze compositie niet naar waarde heeft weten te schatten.

Valt het ontstaan van dergelijke landhuizen aan de Veluwerand nog door hun ligging — gemakkelijk bereikbaar over de Zuiderzee uit Amsterdam —, te verklaren, Overijssel lag minder gunstig. Doch ook hier brachten zij, die als gecommiteerden naar de regeringscolleges in Den Haag afgevaardigd waren, of zij die hoge posities in het leger van de koning-stadhouder bekleedden, nieuwe ideeën naar hun gewest mede. Toch hebben vele havezathen en landhuizen hun eenvoudig, vaak boers karakter tot in de 18de eeuw gehandhaafd in weerwil van de goedklin-

kende namen der eigenaren. Zo was dit het geval met de havezathe Egede²¹ onder Hellendoorn. Als een even bescheiden landhuis, dat veel overeenkomst met Egede vertoont, en nog het best aansluiting zou kunnen vinden bij een der vroege hofstedetypen willen wij Schoonheeten noemen (afb. 5). Het huis zal omstreeks 1661 tot stand gekomen zijn, het jaar waarin het door Ridderchap en Steden tot havezathe werd erkend. Hoewel het huis in 1892 is verbouwd, waarbij een verdieping werd toegevoegd, zodat het aanzien ingrijpend gewijzigd werd, kunnen wij toch aan de hand van tekeningen alsmede door de inwendige indeling der benedenverdieping ons een indruk vormen van de oorspronkelijke toestand.

In de ongeveer vierkante plattegrond van het lage doch diepe huis, waaraan de hoge middenpartij enige levendigheid gaf, neemt de zaal, die op een hoger niveau aan het einde van de hall aan de achterzijde van het middendeel gelegen is, nog steeds de voornaamste plaats in. Ook de links van de hall gelegen opkamers zorgen voor een steeds wisselend niveau in huis. Waarschijnlijk zal omstreeks 1660 van een uitbreiding sprake zijn geweest, waarbij delen van het bescheiden oude huis in het nieuwe Schoonheeten werden opgenomen. Op de kaart van 1762²² treffen wij nog een ouderwets park met vierkante vakken aan, dat uit de 17de eeuw kan dateren. Op het voorplein strekt zich recht tegenover het huis een langgerekt stalgebouw uit. De tegenwoordig gebogen bouwhuizen zullen dan ook in de overgang der 18de naar de 19de eeuw zijn ontstaan, toen tegelijk de landschappelijke aanleg van het park ter hand werd genomen en de brede as met uitzicht op de Haarlerberg ontstond²³. De thans bestaande toestand aan het voorplein en de land-

¹⁶ 't Zand, later Zandhoven genaamd, landhuis met een minder geslaagde middenpartij. — Sepiatekening door C. Pronk, Kunsthandel, Den Haag.

¹⁷ In de 19de eeuw werden de bekroning der middenpartij en het dak ingrijpend gewijzigd.

¹⁸ Vingboons, II, blz. 4, afb. 21-26.

¹⁹ R. Meischke, „De hofsteden Scheybeek en Akerendam te Beverwijk”, *Maandblad Amstelodamum* 1958, 140. — Dat in deze tijd de centraliserende vormgeving in de belangstelling stond, bewijzen de schepingen als Heemstede bij Houten, Drakestein bij de Vuursche, Gunterstein bij Breukelen en Middachten. — Ideale plannen voor een centraalbouw treffen wij bij Vingboons, *Gronden en Afbeeldsels der voornaamste gebouwen aan*.

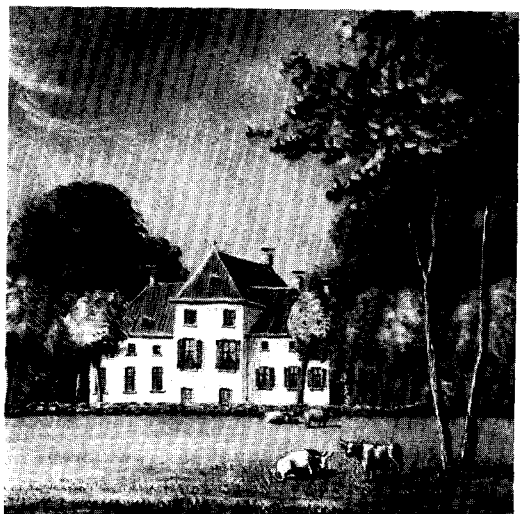
²⁰ Houten, lichtbruin geschilderde, uitneembare maquette, Coll. de erven Jhr. V. A. E. Boreel. — Aquarellen van het huis gelegen in het park, gezien van de

n.o.-zijde vóór de verbouwing van omstreeks 1850, Coll. de erven Jhr. V. A. E. Boreel.

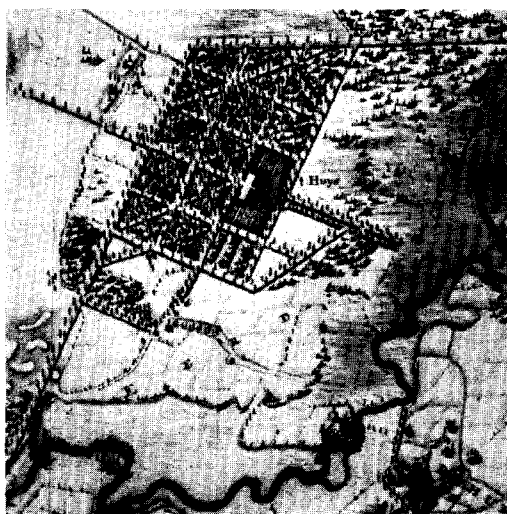
²¹ C. Pronk geeft in 1732 op zijn afbeelding van het huis Egede (Overijssels Museum Zwolle) een laag 18de-eeuws landhuis van grote eenvoud weer. Terzijde merken wij tegen het huis aangebouwde met riet gedekte schuren op. Het echtpaar van Haersolte-van Haersolte zal hier in de 18de eeuw niet kostbaar op het land geleefd hebben. — De boerderij bleef op de meeste Overijsselse huizen tot voor kort een centrale plaats in het dagelijks bestaan van de eigenaar innemen. Hierin onderscheidt zich het leven op de buitenhuizen in het Oosten van het land diepgaand van dat op de buitens in het Westen.

²² Terzijde op de kaart „Plan van Schoonheeten” door F. Coolen van 1762 wordt het front van Schoonheeten met kruisvensters afgebeeld. Coll. Baron Bentinck.

ASPECTEN VAN OVERIJSSELSE BUITENPLAATSEN

Afb. 5. Schoonheeten bij Raalte. Landelijke hofstede met een verhoogde middenpartij uit het midden der 17de eeuw; overeenkomst met Egede onder Hellendoorn. Krijttekening uit de eerste helft der 19de eeuw, waarop het gepleisterde huis aan de achterzijde wordt weergegeven. Bij een verbouwing in 1892 werd het huis ingrijpend gewijzigd. Tekening uit een schetsboek door Baron Sloet. (Coll. Baron Bentinck)

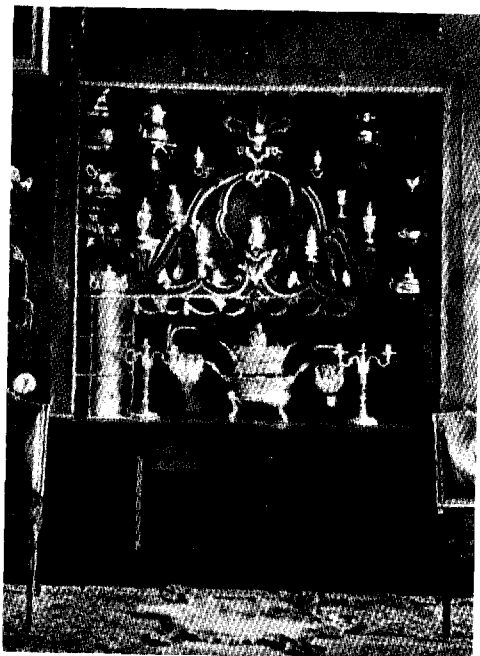
Afb. 6. Eerde, Ambt Ommen. Detail uit de „Hottingerkaart” waarop duidelijk de formele aanleg van sterrebossen op rechthoekig stramien waarneembaar is. Direkt om het huis binnen de cingel eenvoudige rechtlijnige aanleg. In het verlengde van de oprijlaan en achter het huis kanalen in de as. Buiten deze aanleg strekt zich in n. en o. richting de heide uit.

(Alg. Rijksarchief, Den Haag)

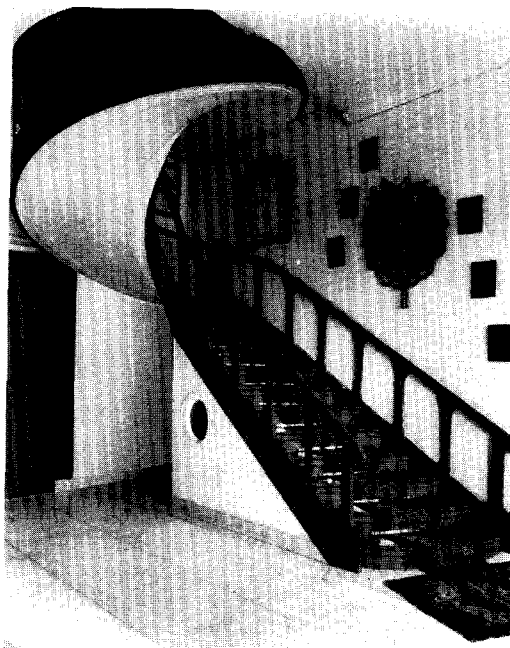

Afb. 7. Eerde omstreeks 1914 toen het nog niet aan zijn oorspronkelijke bestemming onttrokken was. De standaard met voetstuk uit de 19de eeuw, die het fronton bekroont, werd op de foto weggeretoucheerd. (Fotocoll. Steenbergh)

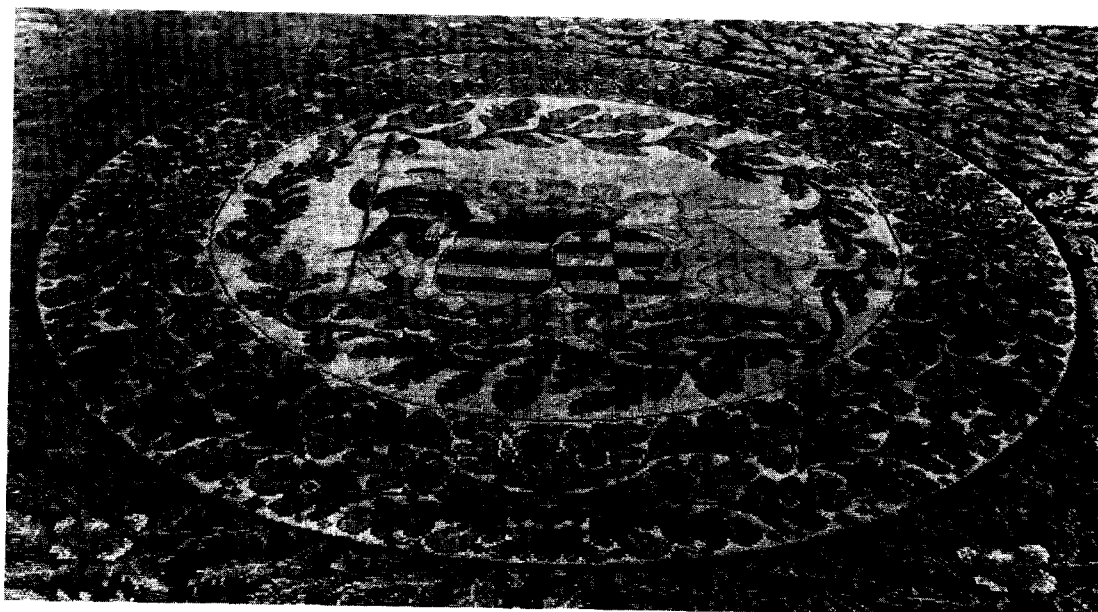
ASPECTEN VAN OVERIJSSELSE BUITENPLAATSEN

Afb. 8. Het Overijssels buffet in de eetkamer op Eerde, gevuld met het Bentinck-van Reede en Pallandt-Nyvenheim zilver vóór 1914. Zie Bijlage II.

Afb. 9. De draaiende Lodewijk XVI-trap op den Berg. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 10. Het versleten Deventertapijt in de zaal op Eerde met de wapens van Andries Baron van Pallandt van Eerde 1781-1827 en A.E.T.A. Barones van Neukirchen gen^d Nyvenheim 1785-1867.

(Foto Monumentenzorg)

schapsaanleg van het park worden het eerst op een kaart van 1819 weergegeven ²⁴.

Enige zeer aanzienlijke geslachten.

Merkwaardig is het dat enige geslachten zich in aanzien en rijkdom verre boven hun standgenoten hebben verheven en zich blijvend op dit niveau hebben weten te handhaven. Zij brachten hun havezathen in zo'n luisterrijke staat als tot dusver in Overijssel niet was aanschouwd. Zo liet generaal van Pallandt ²⁵ in 1715 uit ruime middelen het weliswaar sombere maar indrukwekkende Eerde onder Ommen bouwen (afb. 7). Hoewel aanvankelijk door weinig grondbezit omgeven, besloeg dit landgoed bij de laatste vererving in 1914 een oppervlakte van omstreeks 1800 ha. Tot in de 19de en 20ste eeuw was het daarenboven met Beerse en het Laar gecombineerd. Met zijn statig voorplein, bouwhuizen en grachten en bovenal door zijn vroegere inwendige inrichting (afb. 8 en 10) ²⁶ steekt dit huis zeer bij de doorsnee havezathe af. De middelen tot deze royale schepping zullen de stichter mede uit zijn militaire carrière tijdens de Spaanse successieoorlog zijn toegevloeid ²⁷. Ook de Dedems tot de Gelder namen op dezelfde wijze een eervolle plaats in hun gewest in. Legde Coenraad Willem van Dedem ²⁸ (1644-1714) als generaal de grondslag voor de roem van zijn geslacht, het hoogtepunt zou A. B. G. van Dedem (1774-1825) ²⁹ als diplomaat en generaal onder keizer

Napoleon bereiken. Nadat hij zijn vader als comte de l'Empire was opgevolgd, overleed hij ongehuwd in 1825 in Italië als laatste van zijn tak.

Een zelfde honorable plaats als de van Dedems tot de Gelder namen van ouder op ouder de Rechterens in op Rechteren en Almelo en de Twickelo's resp. Raesfelts, Wassenaers en Heeckerens op Twickel.

In de 16de en in de aanvang der 17de eeuw traden de van Reedes op Saesveld op de voorgrond, doch weldra verlegden deze het zwaartepunt hunner belangen naar door huwelijk verkregen Utrechtse goederen.

De karakteristieke vriendelijke landhuizen in de 18de eeuw

In de 18de eeuw verrees een groot aantal landhuizen met een meer vriendelijk dan statig karakter; vrijwel elke havezathe werd in die tijd vernieuwd. Voor dit nieuwe type landhuis met rechthoekig grondplan, sobere gevels en door een gebogen, vaak halfcirkelvormig fronton gedekte middenpartij, kan het huis den Berg bij Dalfsen als voorbeeld dienen (afb. 12) ³⁰. Hier spreekt naast de omgrachtingen en brede waterpartijen, die mogelijk mede nog met een ouder huis verband houden, het aantrekkelijke voorplein met lage bouwhuizen en een hek, — waarvan de pijlers door vazen versierd met de wapens van het stichtersechtpaar bekroond worden ³¹, het meest

²³ De bomen in het park dateren uit het begin der 19de eeuw. Ook op de tekeningen van Sloet die het huis en omgeving weergeven maakt het boombestand een jeugdige indruk. — Schetsboek van Baron Sloet gezichten op Schoonheeten. — Vier schilderijtjes Schoonheeten afbeeldend eveneens door Sloet, Coll. Baron Bentinck. — Twee tekeningen door Schnebelée uit de aanvang der 19de eeuw geven het huis aan de voorzijde en uitzicht over de as weer, Coll. Baron Bentinck.

²⁴ „Kaart van de Havezade Schoonheeten 1819 J. C. Honig”, Coll. Baron Bentinck.

²⁵ Johan Werner des H. R. Rijksbaron van Pallandt van Eerde — 1741 zie bijlage I.

²⁶ Zie bijlage II.

²⁷ De *Tegenwoordige Staat* schrijft dat men vertelt dat Eerde „uit de schatten die de veroverde Spaanse zilvervloot bragt” werd gebouwd. Meer waarschijnlijk lijkt het dat het de buitgelden uit de Spaanse successieoorlog zijn geweest.

²⁸ Coenraad Willem Baron van Dedem tot de Gelder, zie bijlage III.

²⁹ Anthonie Boudewijn Gijsbert Graaf van Dedem tot de Gelder, zie bijlage IV.

³⁰ De aan de achterzijde veelkantig uitgebouwde

kamer, welke door een kapelletje bekroond wordt, was in de 18de eeuw slechts gedeeltelijk wat betreft het souterrain en parterre als koepelkamer aanwezig (afb. 11), de rest werd op het einde der 19de eeuw toegevoegd. De rondlopende trap in de hall uit de 2de helft der 18de eeuw geeft een merkwaardige oplossing (afb. 9). — Twee aquarellen waarvan een door L. R. Feith geven de voorzijde in de aanvang der 19de eeuw niet geheel betrouwbaar weer, Coll. Baron van Dedem. — Een schilderij voorstellende de achterzijde door L. R. Feith 1828 coll. van schrijver dezes. — Twee gouaches, de achterzijde weergevend, coll. Baron van Dedem. — Aquarel uitzicht uit het huis op de tuin coll. mevr. Sixma Bares van Heemstra Bares van Dedem. — „Kaart van de Havezathe de Berg met de daaronder behorende Erven” gecopieert M. Tenthoff 1830” geeft de plaats met lanen en beplantingen weer, in de benedenhoek een afbeelding van het huis. Coll. Baron van Dedem.

³¹ Dit waren Willem Jan van Dedem 1656-1728, luit. kolonel, broeder van de bovenbesproken generaal Coenraad Willem van Dedem van de Gelder, en Gerbrecht van Delem 1660-1733. Hun alliantiewapens zijn ook in het fronton aangebracht. Vergelijkbaar met de hekbekroningen op den Berg zijn de vazen op Oostmeer bij Ouderkerk, waarop de wapens van Deventer

aan. Deze entree vormt, — in combinatie met lanen, eikehakhoutwallen, weiden, singels en hoog geboomte, een met muren omgeven moestuin, oude geschoren taxusbomen en een moerbij tegen het huis, die uit de bouwtijd zal dateren —, het wezen van de plaats. Het aanzien wordt vergroot door de recht op de voorgevel toelopende as, een lange laan die zijn einde in de hier vroeger aanwezige heide vond. Hoewel de plaats niet indrukwekkend is door parkaanleg, verdient het toch de aandacht daar hier een 18de-eeuwse toestand van ongewone charme ongewijzigd bleef bewaard³². Enige overeenkomst met den Berg vertoont de in de nabijheid gelegen Aalshorst (1720)³³, waarvan het gebogen fronton meer bij dat van Eerde aansluit. Voor en achter, loodrecht op het huis geprojecteerd, strekte zich een kanaal uit, waarvan de oude vorm zich aan de achterzijde wist te handhaven. Aan de voorzijde ontwaart men thans een waterpartij, die zich als een kronkelend lint in de landschappelijke aanleg aftekent.

Ook de voorgevel van de aan de Veluwzoom bij Elburg gelegen Zwaluwenburg (1728) sluit

patriciërs staan gebeeldhouwd. Met Gijsbert Willem van Dedem, zoon en opvolger van het echtpaar van Dedem-van Delen, liep het niet goed af. Nadat hij samen met zijn oudste zoon in 1752 zijn knecht Jan Kramer op den Berg had doodgeslagen, moest hij naar het Kleefse vluchten. Verbanning volgde 14-7-1754. Door koop verwierf Gijsbert Willem zich in hetzelfde jaar de Driesberg bij Kessel aan de Niers, waar hij zich vestigde en in 1762 overleed.

³² Het gastenboek, in blauw fluwelen band gebonden met op de platten geborduurd het wapen van Dedem en het jaartal 1885, gunt ons een blik op het genoeglijk buitenleven in het einde der 19de eeuw. Onder de vele handtekeningen treffen wij die van de Savornin Lohman en Schaepman aan. A. F. de Savornin Lohman schreef als eerste in het boek op 9 april 1885: „Heureux qui sur ces monts peut longtemps s'arrêter / Heureux qui les revoit, s'il a pu les quitter". Zie bijlage V.

³³ Boven de ingang kon men lezen „MDCXLIII R. MDCCXX", in 1644 gesticht, verbouwd in 1720. — Een aquarel uit de aanvang der 19de eeuw, de plattegrond met de oude aanleg weergevend, coll. mevr. Sixma Barés van Heemstra Barés van Dedem.

³⁴ Evenals een ontwerp van 1733 voor het door J. van den Heuvel gebouwde Spinhuis te Zwolle, Coll. Rijksdienst Mon. Zorg, Den Haag.

³⁵ Zie „De Voorst", door schrijver dezes: *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 16 (1963), 150-166. — Onze theorie over de bouw van dit huis zagen wij onlangs bevestigd in een manuscript door Edward Southwell van 1696.

³⁶ Sepiatekening door Jan de Beyer, Coll. Jhr.

bij dit type aan (afb. 13)³⁴. Uitzonderlijk zijn de hier gebogen overdekte gangen, welke het huis met de aan weerszijden gelegen bouwhuizen verbinden en het plein omsluiten. Zij vormen een afspiegeling van het onder Engelse invloed omstreeks 1696 tot stand gekomen huis de Voorst bij Zutphen³⁵. Evenals bij de Voorst bevindt zich ook op de Zwaluwenburg de keuken buitenshuis in het bouwhuis. Een zelfde toestand kan zich bij het 18de-eeuwse Enghuizen bij Hummelo hebben voorgedaan³⁶. Deze aanleg met concave bebouwing om het voorplein heeft de vorm van de bouwhuizen op Schoonheeten³⁷ en van de muren, die het voorplein van Voorwijk bij de Wijk in Drenthe omgeven, beïnvloed.

Merkwaardig is de voorliefde die men in Overijssel en Gelderland voor gebogen frontons als bekroning van de middenpartij aan de dag heeft gelegd³⁸. Ook het in 1875 gesloopte huis Nettelhorst bij Lochem had een dergelijk fronton in haar 18de eeuwse voorgevel, evenals de Poll³⁹ bij Voorst. Het Onstein bij Vorden bezit deze vorm thans nog.

Bij deze categorie, zij het in nog soberder

Schimmelpenninck afgebeeld afb. 9 in bovengenoemd artikel.

³⁷ Zij dateren uit het einde der 18de eeuw.

³⁸ Zij zijn aan de antieke vormgeving ontleend en in Frankrijk in de 17de eeuw reeds zeer in de mode. Pieter Post geeft in zijn boek *Schoorsteen-wercken*, waar hij schoorstenen — vooral die van het Noordeinde behandelt, vele voorbeelden van dergelijke gebogen frontons. Eveneens droegen de schoorsteenboezem in de zaal en de deuren van het voorhuis in het Huis aan de Boschkant te Den Haag, waarvan Pieter Post de bouwmeester was, zodanige bekroningen, ook het interieur van het raadhuys van Deventer heeft treffende voorbeelden hiervan. Zie: „Een Pieter Postzaal ter ere van de Oranjes" door schrijver dezes, *Bull. K.N.O.B.* 67 (1968) 83-89. — Het Corvershof te Amsterdam 1721/'23, een vleugel van het Slot Rheda in Westfalen 1726 en Eerde zijn schaarse voorbeelden van gebouwen uit de aanvang der 18de eeuw, waarvan de middenpartij door een gebogen fronton bekroond wordt. Als late navolging werden in de 19de eeuw bij de bouw van de Rutenberg (1828) en Hofwijk beiden onder Dalfsen, gebogen frontons toegepast.

³⁹ Op oude foto's van Nettelhorst uit 1870 nemen wij een gelobt fronton waar, Coll. Graaf Solms. — 18de-eeuwse tekening van de Poll, Coll. Jhr. Schimmelpenninck.

⁴⁰ Tekening door C. Pronk, Overijssels Museum Zwolle.

⁴¹ Hoewel van ouder oorsprong verkreeg de Oldenhof ten gevolge van een 18de-eeuwse verbouwing, gevolgd door 19de-eeuwse veranderingen, zijn huidig

vorm, sloot het omstreeks 1936 gesloopte huis Wittstein bij Kampen aan. Opmerkelijk waren de hier aanwezige renaissance-versieringen, die aan de oorspronkelijke 16de-eeuwse toestand herinnerden ⁴⁰. De Oldenhof ⁴¹ bij Vollenhove met dubbele zadeldaken, die in gekoppelde topgevels eindigen, behoort ook tot dit type. Van eenvoud getuigde Boschwijk ⁴², met geblokte hoekpilasters, dat Rhyvis Feith onder Zwollerkerspel liet bouwen, alsmede het nog bestaand Brinkgreve bij Deventer en Windesheim, dat in 1944 verwoest werd. Zijn uitwendig sober aanzien — voornamelijk wat betreft de voorgevel — zal Windesheim verkregen hebben bij de verbouwing omstreeks 1745, die in opdracht van de eigenaar, de Amsterdamse oplichter Paulus Benelle ⁴³ — door mr. A. Haga zo treffend als „een zieltje zonder zorgen” beschreven — werd uitgevoerd ⁴⁴. Toch zal bij deze verbouwing het oude 17de-eeuwse huis, dat, door zware steunberen gestut, hoog uit zijn grachten oprees, en omtrent zes ramen diep was, uitwendig in grote lijnen intact gelaten zijn ⁴⁵. Het inwendige echter sloot in geen enkel opzicht aan bij het in Overijssel gangbare type

van interieur. De smalle gang en het trappehuis met lantaarn in fraaie stuc uitgevoerd, — waarbij de behandeling der spelende kinderfiguren met loszwaaiende armpjes en beentjes opviel —, riep sterk de herinnering aan het Amsterdamse grachtenhuis op (fig. 1). De signatuur van Manoli ⁴⁶ op een wereldbol aangebracht, prijkte in het midden van het plafond in de zaal. De drie achter elkaar links van de gang gelegen vertrekken waren met wandtapijten behangen ⁴⁷. Slechts de middelste van deze kamers, de zaal, had met twee ramen uitzicht op de tuin aan de oostkant. Ondanks de fraaie stuczoldering maakte deze kamer een sombere en gedrukte indruk. Aan het voorplein zullen de enigszins gebogen bouwhuizen met nissen bij de veranderingen van 1745 onder Hollandse invloed tot stand gekomen zijn ⁴⁸. Tenslotte behoren tot dezelfde groep als het hier besproken exterieur van Windesheim, Brinkgreve en Boschwijk het gesloopte Mennekenshave ⁴⁹ bij Den Ham en het Wegdam (1758) bij Goor ⁵⁰, beiden sober en onderling verwant.

aanzien.

⁴² Potloodtekening door L. R. Feith 1841, Overijssels Museum Zwolle. — In „*Mijne reisportefeuille, Omzwervingen door Overijssel*, 1846, geeft H. Boom de volgende beschrijving: „Boschwijk heeft een fraaie Engelsche partij, door den in zijn tijd zoo gevierden dichter aangelegd, terwijl aan de Z. zijde van de straatweg het enigszins heuvelachtig terrein, de ruimste uitzichten op heerlijke weiden op Zwolle, Hattem, en in 't wijkende verschiet, op de Veluwsche bergen, aanbiedt. Hier sleet Feith gaarne 't stille morgen- en avonduur en zijne echtgenoot was mede zeer aan dezen omtrek gehecht. De begraafplaats van zijn getrouwen hond Lindor, van een tortel en een goudvink, die hij herdacht in den eersten zang van zijn dichtstuk „Ouderdom” maakte deze plaats dierbaar aan zijn hart”.

⁴³ A. Haga, „De havezathe Windesheim”, *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, verslagen en mededelingen* 74 (1959), 47-71. — Paulus Benelle was gehuwd met Anna Divera Kick Pancras, gescheiden vrouw van Mr. Nicolaas Cornelis Hasselaer, die na haar scheiding wegens wangedrag enige tijd in het Amsterdamse Rasphuis had doorgebracht. — J. Bicker Raye *Aantekeningen*, II, 41-44-67.

⁴⁴ De aan de westzijde gelegen torenvormige uitbouw zal in de 19de eeuw aanmerkelijk zijn opgesierd.

⁴⁵ De uit het midden gelegen ingangspartij ten gevolge waarvan de symmetrie van de voorgevel in gedrang komt wijst mede in deze richting.

⁴⁶ Opschrift: „D.O.M.I.O.H.S. Manoli inv. staur. S.O.” — „Manoli, Italiaans stuckwerker”, door W. J. J. C. Bijleveld, *Maandbl. Ned. Leeuw* 1924, 378.

⁴⁷ De tapijten met continue voorstellingen naar Teniers waren groenwerken uit Lille uit de 18de eeuw. Een fragment bleef bewaard in bruikleen aan het Overijssels Museum te Zwolle. — In de aanvang van deze eeuw werd de schoorsteen in de rechtervoorkamer vanuit het in 1904 van zijn prachtig interieur ontane „maison Wytenburg” aan de Steenshuur in Leiden naar hier overgebracht.

⁴⁸ Zij komen in opzet overeen met de bouwhuizen op het Manpad bij Heemstede. Eveneens komt een gebogen koetshuis, vroeger door een mansardedak gedekt, voor op Soeslo, dat uit de aanvang der 19de eeuw zal dateren. — Door Leonard Springer werd in 1914-'20 een formele aanleg aan weerszijden van Windesheim gecreëerd. De rest van het park met middenas bleef vrijwel onberoerd bewaard en zal uit de aanvang der 19de eeuw dateren. Op de Hottinger kaarten nemen wij slechts een bescheiden plantage terzijde van het huis waar. Door zijn hoog geboomte tekent Windesheim zich goed in het vlakke landschap af.

⁴⁹ Tekening, Overijssels Museum te Zwolle (24-1325).

⁵⁰ Het huis zal zijn tegenwoordige vorm aan een verbouwing danken, die blijkens een steen met de wapens van Jan Heidenrijk van Coevorden en Alleghonda Isabella van Raesfeld in 1758 zijn beslag kreeg. De oorspronkelijke lage achtervleugel, waarvan het zandstenen basement de jaartallen 1684 en 1689 draagt, herinnert aan het oudere huis, waar in 1758 het nieuwe voor verrees. In de 19de eeuw werd de achtervleugel met een verdieping verhoogd en delen der 18de eeuwse middenpartij gewijzigd.

19de-eeuwse landhuizen

Na de Franse overheersing ging men in deze trant aanvankelijk voort, hoewel de luxe gering bleef. Kleine vaak verdiepingloze landhuizen werden uitgebreid. De achterstallige rentes van de buitenlandse effecten, die tengevolge van de oorlogstoestand opgehouden waren en thans na de bevrijding loskwamen, zullen voor sommige eigenaren, die thans ruimer in hun middelen kwamen, aanleiding zijn geweest zich enige luxe te permitteren. Bij Soeslo onder Zwollerkerspel zou dit het geval kunnen zijn geweest, evenals bij de Velhorst onder Almen, waar Van Löben Sels uit Zutphen zijn landhuis aanmerkelijk vergrootte. Bij deze gelegenheid maakte de dichter Staring een tafelgedicht⁵¹. Het ouderwetse huis Soeslo kan als een uitstekend voorbeeld van Overijsselse eenvoud beschouwd worden. Door een kleine landschappelijke aanleg met vijvers en groepen zware beuken omgeven en gelegen aan het einde van een smalle eikenlaan, heeft dit huis zijn karakter goed bewaard. De in de onmiddellijke nabijheid van het huis staande boerderij en koetshuis verhogen nog de landelijke charme.

Men zou geneigd zijn aan te nemen dat Derk Royer dit huis eerder in 1770 dan in 1815 had laten bouwen. Bescheiden liet hij op enige bakstenen naast de voordeur dicht bij de

⁵¹ „Voorlezing bij het maal ter inwijding van een nieuw gebouwd landhuis gegeven door de stichter op den 22sten July 1920". Een aardig gedicht door A. C. W. Staring die als buurman wonende op de Wildenborch op het diner was gevraagd: „stop, wie dus praat, den mond, Vriend Bouwheer / spreek Uw kist / nogeens aan! Dood is toch de twist. / Zoover Europa strekt, uit Denemarken, Zweden / uit Rusland, Oostenrijk — Welhaast uit Spanje meê — / Kortom! van Noord en Zuid — van over Land en Zee — / Komt rente op rente naar Uw zakken toegegleden!"... — A. C. W. Staring, *Gedichten*, 31862 III, 69-73.

⁵² Op twee bakstenen ingekrast opschrift: „Derk Royer $\frac{19}{4}$ 1815". — „Gedicht van Mr. R. Feith Juni 1815 op Soeslo gereciteerd bij gelegenheid dat het Donderdagsche gezelschap voor het eerst in ons nieuwe huis bijeen was:

„Na 't vriendelijkst onthaal ter inwijding dezer woning / Zij brave Royer U dees heildronk toebereid. / Ontvang uit eenen mond onze aller dank betoning / Bij onzen hartenwensch voor Soesel's zaligheid. / Geniet nog jaren met Uw gade en kinderen tevens / Zoo vaak de lieve Lente U naar dees woning wenkt / Bij ongestoorde rust, er al de vreugde des levens, / Die immer 't zalig land aan zijn bewoners schenkt. / Zie nog Uw

grond zijn naam en stichtingsdatum inkrassen⁵².

Aan de achterzijde merken wij het oude spyker, waartegen het tegenwoordige huis aangebouwd werd, op. Niettegenstaande dit huisje weinig bij het nieuwe landverblijf paste, bleef het toch gehandhaafd. Waarschijnlijk beschouwde men het uit 19de-eeuwse zuinigheid „als nog goed genoeg". Ook bij de omstreeks 1840 in neoclassicistische trant gebouwde Colckhof bij Heino bleef het oude lage spyker met een in de 18de eeuw uitgebouwde koepelkamer aan de achterzijde van het huis aan de wetering bewaard (afb. 15)⁵³. De merkwaardige situatie der beide 18de eeuwse bouwhuizen, die, terzijde van het huis gelegen, hier thans weinig verband mee schijnen te hebben, herinnert mogelijk aan een oudere toestand. De parkaanleg aan de voorzijde is een van de mooiste kleine landschappelijke creaties in deze provincie. Ook die van de nabijgelegen Alerdink⁵⁴ met een waterpartij achter het huis is van een uitstekende kwaliteit, en kan aan een der Zochers uit het midden der 19de eeuw worden toegeschreven.

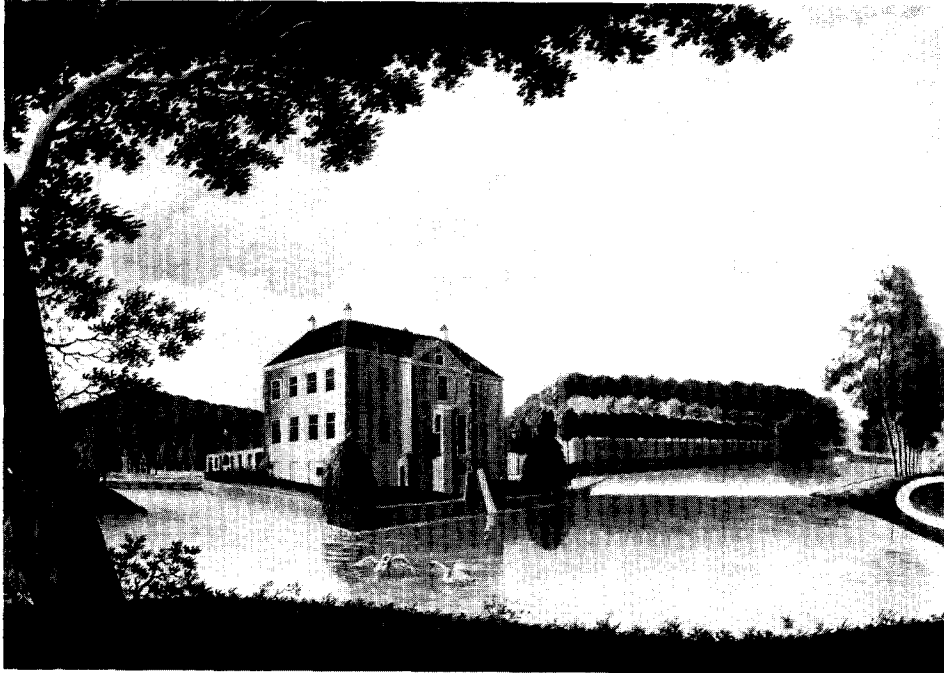
Belommerde voorpleinen, formele- en landschappelijke parkaanleg

Hoewel het huis Vilsteren in 1905 plaats maakte voor het tegenwoordige sombere kasteel-

schepping in haar volle schoonheid bloeyen / En pluk nog menigmaal een bloem van 't vreemd plantsoen / Zoo moge Uw ouderdom hier zachtken henen vloeyen / En vol van 't zoetst genot ten vreedzame einde spoên... — h.s. Coll. J. E. van Nes van Meerkerk. — In de 17de eeuw ging Soeslo door huwelijk van de familie Crouse in de Royers over, vervolgens kwam het in 1848 eveneens door huwelijk in bezit van Mr. J. E. van Nes van Meerkerk. Na sinds het midden der 17de eeuw steeds vererft te zijn, werd Soeslo in 1958 aan de gemeente Zwolle verkocht. Zie ook J. Geesink, *Uit Zwolle's verleden*, Zwolle 1946, 163.

⁵³ Een vermoedelijk 17de-eeuwse kern is hier aanwezig. De middenpartij met balkon van het classicistische huis stamt uit de 20ste eeuw.

⁵⁴ In 1797 kocht Bernard Joseph van Sonsbeeck de Alerdink zijn zuster mevr. Boogman-van Sonsbeeck kocht de Colckhof. Daar de Gunne reeds in het bezit van hun broeder mr. G. A. S. van Sonsbeeck was, waren hierdoor drie aan elkaar grenzende landgoederen in handen van één familie geraakt. Met de Colckhof en de Alerdink zou zich in deze eeuw een dergelijke situatie voordoen. In de 19de eeuw werd de Alerdink grondig verbouwd; het mogelijk nog 17de-eeuwse lage huis werd bij deze gelegenheid met een verdieping verhoogd.

Afb. 11. Den Berg bij Dalfsen, gouache omstreeks 1800. De achterzijde met de koepelkamer in zijn oorspronkelijke toestand. (Coll. Baron van Dedem)

Afb. 12. Den Berg. Type van het eenvoudige 18de-eeuws Overijssels-Gelderse landhuis. In 1705 gesticht door het echtpaar van Dedem-van Delen, wier wapens in het fronton staan gehouwen. De 19de-eeuwse kapelvormige bekroning op de koepelkamer is op de foto weggeretoucheerd. Foto van omstreeks 1914. (Fotocoll. Steenbergh)

ASPECTEN VAN OVERIJSSELSE BUITENPLAATSEN

Afb. 13. Zwaluwenberg onder Oldenbroek omstreeks 1914 toen het nog niet aan zijn oorspronkelijke bestemming onttrokken was. Ter weerszijden van het huis de verbindingsgangen naar de bouwhuizen.
(Fotocoll. Steenberg)

Afb. 14. De Gelder bij Wijhe, dat onder het echtpaar von Knobelsdorff-van Dedem zijn neogotisch aanzien zal hebben verkregen. Oorspronkelijk was het een landhuis met een rechthoekige plattegrond, dat overeenkomst met de Stoevelaar bij Goor kan hebben vertoond. De Gelder werd in de winter van 1910 gesloopt met het plan op dezelfde plaats een nieuw huis te bouwen. Dit plan werd niet verwezenlijkt. Foto omstreeks 1880.
(Negatief Monumentenzorg)

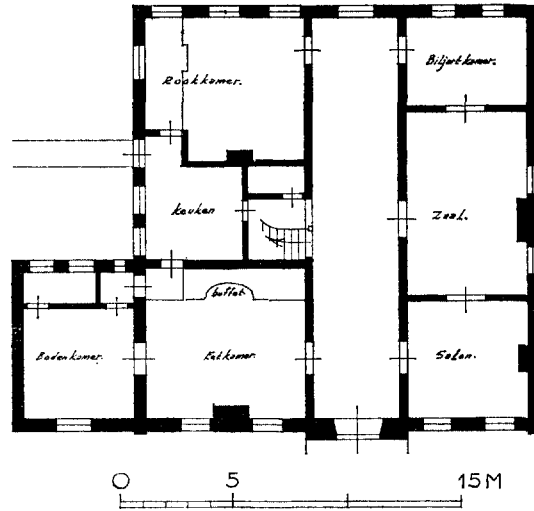

Fig. 1. Windesheim. Schetsmatige indeling van de benedenverdieping, ontleend aan vriendelijke mededelingen van Baron de Vos van Steenwijk gen^d van Essen.

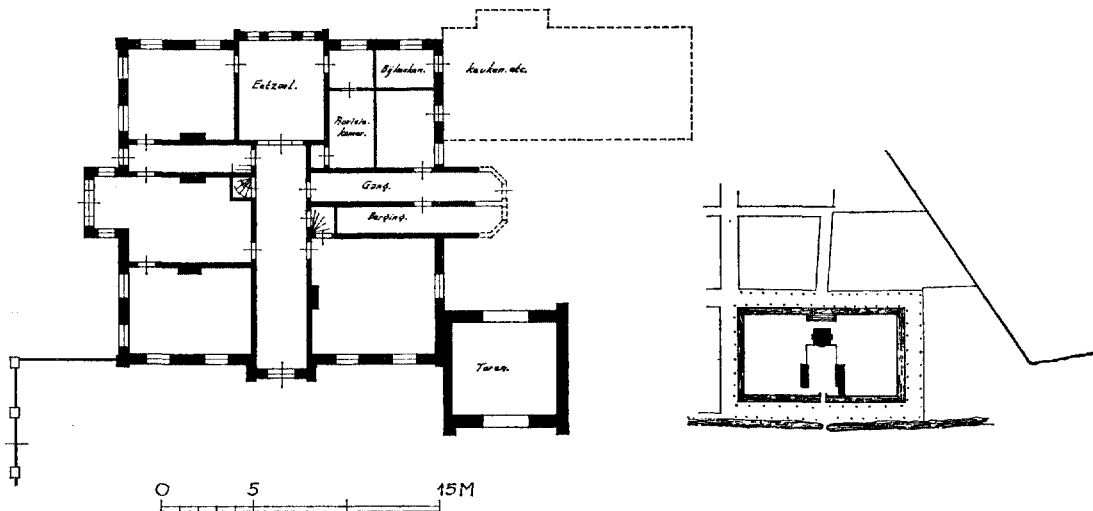

Fig. 2. De Gelder. Schetsmatige indeling van de benedenverdieping om streeks 1890, na de verbouwing in neogotische trant, ontleend aan een potloodkrabbel in het familie-archief mevrouw Sixma Barones van Heemstra-Barones van Dedem. — Rechts de toestand voor de verbouwing door mevrouw von Knobelsdorff-van Dedem, naar een kaart in het Kadaster in Zwolle.

achtige gebouw ⁵⁵, en slechts het Louis XV-hek aan het oude huis herinnert, zijn wij aan de hand van afbeeldingen geneigd aan te nemen dat de bouw van dit sobere huis in het einde der 18de eeuw zijn beslag kreeg. De ligging bij het dorp aan de met oude bomen beplante plaats voor het huis roept nog een geheel 18de-eeuwse sfeer op. Een zelfde lommerrijke voorplaats moet oorspronkelijk ook op Archem bij Ommen aanwezig zijn geweest ⁵⁶, — zoals het in statiger vorm tot heden ten dage in Holland op het Manpad bij Heemstede bewaard bleef. Mogelijk spreekt tegenwoordig het idee van lommer en een beschaduwde voorplein weinig meer aan; wil men de 18de- en 19de-eeuwse smaak naar waarde schatten zo dient men hier toch rekening mede te houden. Er had aanleiding in gelegen de prachtige lindebomen, die tot voor enkele jaren vlak voor het Wegdam stonden en waarschijnlijk tegelijk met de bouw van het huis in 1758 zijn geplant, te laten staan. Zij gaven aan de eigenlijke zeer saaie architectuur van het huis een eigen bekoring. De Horthe onder Wythmen en de Schellerberg bij Zwolle kunnen tenslotte nog als kleine buitens worden genoemd. Nauwelijks is er bij de Horthe ⁵⁷ sprake van een aanleg. Schilderachtig ligt het huis te midden van lanen en percelen eikehakhout. Op de Schellerberg daarentegen — dat in het merkenboek van Schelle in 1662 als spyker toebeho-

⁵⁵ P. J. C. Kuypers bouwde het tegenwoordige huis. — Een tweetal foto's van het oude huis zijn op Vilsteren aanwezig. Tot deze categorie die bij Soeslo aansluit behoren eveneens het huis Arnichem en Dijkzicht, beiden aan de Vecht in de nabijheid van Zwolle gelegen. In de loop der 19de eeuw werd Dijkzicht met een verdieping verhoogd. Tot dan had het slechts pal tegenover zich aan de overzijde van de straatweg het uitzicht op de Vechtdijk gehad. — Blijkens de eerste steen werd Arnichem in 1829 gebouwd. „Vrouw Catharina Thomassen à Thuessink, weduwe den Weled. Gestr. Heer Mr. H. A. Tobias, oud-burgemeester der stad Zwolle heeft den eersten steen gelegd op den 30 Mei 1829”.

⁵⁶ Potloodtekening omstreeks 1830, Coll. Jkvr. van der Wyck.

⁵⁷ Merkwaardig zijn de schabloonbeschilderingen der planken vloeren uit de aanvang der 19de eeuw die kleden moeten suggereren. Een der weinig overgebleven voorbeelden van zuinigheid ten plattelanden uit de Biedermeiertijd. Zij zijn vergelijkbaar met veel fraaiere schabloon vloerbeschilderingen in de buitenresidentie van de Groothertog van Sachsen-Weimar Tiefert bij Weimar.

⁵⁸ Coll. mevr. Tromp Meesters-Greven. Zijn tegenwoordig aanzien verkreeg het huis bij enige verbouwingen in de 19de eeuw waarbij het lage landhuis van een

rend aan de Zwolse burgemeester Greven vermeld wordt ⁵⁸ en tot heden in handen van zijn familie bleef — is een kleine rechtlijnige aanleg met uitzichtassen op Zwolle goed afleesbaar bewaard gebleven ⁵⁹.

Enige grote buitenplaatsen uit de jaren twintig van deze eeuw op historische plaatsen verzeen

Met Archem bij Ommen — een huis dat als een voorbeeld bij uitstek van de vertraagde landhuisontwikkeling kan gelden — willen wij besluiten. Sinds het midden der 17de eeuw was het in handen der Zwolse van Muydens, die hier een door een gracht omgeven spyker met drievoudig zadeldak bezaten. Tegen het einde der 18de eeuw werd het gepleisterd en aan de voorzijde met een lage verdiepingloze vleugel uitgebreid ⁶⁰, wat het landelijk aanzien nog accentueerde. In 1925 moest het oude huis plaats maken voor een landhuis in regencestijl met natuurstenen versieringen in de middenpartij, ontworpen door de architect De Maker ⁶¹. In menig opzicht diende het huis Bosbeek bij Heemstede als model. Het interieur werd aan oude Dordtse huizen ontleend.

Een enigszins overeenkomende, zij het minder historiserende metamorfose onderging het Relae. Hier maakte omstreeks 1927 de schamele gepleisterde havezathe plaats voor een statig landhuis ⁶². De ligging in een mooi oud landschapspark ver-

dieping werd voorzien. Een schilderijtje in bezit van mevr. Tromp Meesters geeft de toestand in het midden der 19de eeuw weer; twee aquarellen werden in 1884 door Sniijders vervaardigd.

⁵⁹ De lanen geven of gaven uitzicht op de Peperbus en Zwolse stadspoorten. Achter het huis valt een zware eik temidden van een kleine landschappelijke aanleg op. Een geschonden serie hermen, de werelddelen voorstellende, afkomstig van het door J. P. van Bourscheit jr. gebouwde Sint Jan ten Heere op Walcheren zou men hier allerminst verwachten.

⁶⁰ De Leemcule bij Dalfsen van 1823 met door een timpaan bekroonde middenpartij kan evenals het kleinere voormalige Rosendaal bij Heino als een goed voorbeeld van een verdiepingloos landhuis uit de 19de eeuw doorgaan. Het tot het zelfde type behorende Schuttersveld bij Enschede gebouwd door de fabriceur Jhr. Charles de Maere in het begin der 19de eeuw vertoont overeenkomst met het gesloopte huis ter Wegen bij Sassenheim.

⁶¹ Enige jaren later werd naar voorbeeld van Archem, Dordt bij Gorssel door De Maker gebouwd. Behalve de voorgevel van Singraven behoort o.m. Belvédère bij Bloemendaal tot De Makers meest gelukkige scheppingen.

⁶² Architect Meyerink uit Zwolle. Hall en trappenhuis vormen een goede compositie.

ASPECTEN VAN OVERIJSSSELSE BUITENPLAATSEN

Afb. 15. De Colckhof bij Heino. Achter het hoge 19de-eeuwse classicistische landhuis bleef het onaanzienlijke spyker met de uitgebouwde 18de-eeuwse koepelkamer bewaard, gelegen aan de wetering met uitzicht over het lage weideland. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 16. Het Nijenhuis bij Diepenheim. „Op dit verrukkelijke landgoed” hoopte de raadpensionaris der Bataafse Republiek Rutger Jan Schimmelpenninck, „altoos op een beknopten, huishoudelijken, stillen voet het grootste gedeelte van het jaar door te brengen”. De toestand ten tijde van de raadpensionaris voordat door zijn zoon in 1856 de beide torens aan de voorzijde werden toegevoegd. Aquarel door M. van Eck 1827. (Coll. Douair^e Graaf Schimmelpenninck)

Afb. 17. Het Weldam bij Gooor in zijn oorspronkelijke toestand met de oude roedenverdeling in de kruisvensters op de eerste verdieping, door luiken gesloten dakkapellen, de oude ingangsdeur en het dak met zwart geglazuurde pannen gedekt. Uit het met houten rikpalen omheinde perk op het voorplein spreekt de eenvoud, eigen aan de Overijsselse stijl, die op de Overijsselse buitenhuizen heerste. Foto voor 1877.
(Coll. Graaf Solms)

hoogde de charme aanmerkelijk. Dit is het juist wat de buitenplaatsen van de fabrikanten uit Twenthe uit deze eeuw node ontberen: de statige aanleg van de plaats die het werk is van vroegere generaties. Zij die in het eind der vorige eeuw de Watzes voor de aanleg van hun buiten engageerden, vormen hierop een uitzondering.

Zeër is de toestand in de laatste jaren veranderd. Wel ligt nog menig landhuis ogenschijnlijk onberoerd „vermakelijk omgeven door seer deftige wijde lanen en heerlijk geboomt en houtgewas en tusschen heerlijke koorlanden”, doch „een schoone heyachtige landouwe” zal men thans veelal tevergeefs zoeken. En zoals Schoenmaker in zijn Overijssels reisjournaal in 1726 beschreef „wij quamen overal veele beleeftheden te ontmoeten in sonderhey van de heere huysen en den heeren die daerop waren”. Tegenwoordig zal men op vele herenhuizen de „heren” niet meer thuis treffen, al lijkt de ontwikkeling ook in dit opzicht in Overijssel trager dan in het Westen te verlopen.

De historische tendenties

Meer dan in enige andere provincie komen in Overijssel landhuizen voor, die in de 19de en 20ste eeuw door uitbreidingen in historiserende trant een kasteelachtig pseudofeodaal voorkomen hebben verkregen, ten koste van hun veelal onpretentius landelijk karakter. In 1925 moest op het hierboven behandelde Archem een oud spyker voor een kwasi Hollandse régence buitenplaats plaats maken, maar al sinds het midden der 19de eeuw kennen wij voorbeelden, waar het aanzien in historiserende zin is gewijzigd. De Gelder bij Wijhe (afb. 14 en fig. 2) en het van 1838 daterende neogotische Rande bij Diepenveen getuigden als gehele aanleg van een voorkeur in deze richting. Als vroegste voorbeeld van kasteelachtige uitbreidingen kunnen wij het Nijenhuis

⁶³ Mr. Willem Cornelis Boers, die het Nijenhuis in 1791 kocht, zal de voorgevel hebben gebouwd. Een oude gedenksteen in het tympanon, dat de middenpartij bekroont, draagt tot opschrift: „Van 't / ouden Huis dat / is vergaen siet gii no/ch den datum staen / Ano / 1497”.

⁶⁴ Zie bijlage VI.

⁶⁵ Een eerste steen met opschrift „A.C.H.S. 1856” bevindt zich in de voet van de rechter toren.

⁶⁶ Een aquarel door M. van Eck 1827 geeft de oude toestand treffend weer. Coll. douairière Graaf Schimmelpenninck (afb. 16).

⁶⁷ Bij de aanleg hiervan mocht Hugo Poortman, die als huurder van de heer van het Nijenhuis op het nabijgelegen Peckedam woonde, enige adviezen geven.

⁶⁸ Maria Cornelia barones van Heeckeren 1855-1912

bij Diepenheim beschouwen. Aan dit eenvoudige 17de-eeuwse huis (afb. 16), dat Gerrit Schimmelpenninck, de wijnkoper uit Deventer, de vader van de raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck op 11 mei 1799 kort voor zijn dood ten behoeve van zijn zoon gekocht had ⁶³, en dat Rutger Jan voorzover zijn drukke bezigheden hem dit aanvankelijk toelieten 's zomers met de zijnen bewoonde ⁶⁴, voegde zijn zoon Graaf Gerit in 1856 aan de voorzijde twee torens toe ⁶⁵. Bij een tweede uitbreiding met twee torens aan de achterzijde, tijdens het bewind van Rutger Jans achterkleinzoon in 1914-'15 onder leiding van de gebroeders van Nieuwerkerken gebouwd, werden de torens aan de voorzijde nog iets verhoogd, teneinde de horizontale lijn in de dakrand te onderbreken. Door het bouwen van deze vier torens werd aan het oorspronkelijk karakter van dit landhuis geweld aangedaan. Met weemoed denken wij terug aan het sobere buitenhuis waar Rutger Jan, na het hoogste ambt in de Bataafse Republiek onder moeilijke omstandigheden op waardige wijze te hebben waargenomen, zijn levensavond sleet ⁶⁶. Het uitstekend aangelegd park, dat ongemerkt in het omringende landschap overgaat, is eveneens het werk van Rutger Jans achterkleinzoon ⁶⁷.

Meer voorbeelden kennen wij uit het laatste decennium der 19de eeuw. Zo werd het Weldam met enige torens uitgebreid, waardoor dit steil uit zijn grachten oprijzende huis aan de achterzijde enige verbreding onderging. Bij het huwelijk van Maria Cornelia Bar^{es} van Heeckeren met Graaf Bentinck ⁶⁸ dat op Twickel in 1877 plaats vond, werd het paar voor de keuze gesteld Weldam of het oude Heeckerense stamhuis Nettelhorst onder Lochem te betrekken. Mede gezien zijn mooie ligging en goede staat werd aan het Weldam de voorkeur gegeven ⁶⁹. Weldra ving de Londense architect Weatherly zijn werk aan ⁷⁰. Vrijwel te-

dochter van Mr. Jacob Derk Carel heer van Nettelhorst en Borculo en Maria Cornelia Gravin van Wassenaer, vrouwe van Twickel, Weldam etc. — tr. 1877 W. C. P. O. Graf von Bentinck und Waldeck Limpurg, heer van Middachten etc. 1848-1912.

⁶⁹ Vriendelijke mededeling Graaf Solms. — Het vervallen Nettelhorst werd kort hierna als overbodig landverblif gesloopt.

⁷⁰ In het archief bevindt zich reeds uit 1881 daterende correspondentie met W. Sam. Weatherly. Deze schrijft vanuit Cockpurstreet, Londen. — In 1894 bouwde Weatherly de „park lodge” aan de ingang der oprijlaan in Engelse cottagestijl. Menige boerderij en dienstgebouw is in de volgende jaren in Engelse romantische trant gedecoreerd.

gelijktijd werden de parkarchitecten André en Petzold aan het werk gezet. Hierop zullen wij bij de behandeling van de parken terugkomen. In 1898 kwam de zware vierkante toren aan de achterzijde tot stand, de veelkantige toren volgde in 1899. Mogelijk deed Weatherly zijn inspiratie voor de vierkante toren, — aanvankelijk was een dito op de oosthoek der achterzijde gedacht —, in Ruurlo op 71. De in Engelse gotische stijl uitgevoerde „chapel” in het park werd in hetzelfde jaar door hem gebouwd. Toen Weatherly's werkzaamheden op Weldam beëindigd waren, zette hij zijn activiteiten voort op Twickel bij Baron van Heeckeren van Wassenaer de broeder van de eigenares van Weldam. In de aanvang van deze eeuw decoreerde hij op verdienstelijke wijze de eetkamer en de imposante hall.

In het einde der 19de eeuw liet Baron von Knobelsdorff het in U-vorm gebouwde Nijenhuis onder Heino eveneens verbouwingen ondergaan, die weinig in overeenstemming met deze havezathe waren. Dit huis gelegen aan een voorplein met lage bouwhuizen, die uit de 17de eeuw dateren, werd onder leiding van de architect Gantvoort uit Deventer omstreeks 1890 aan de rechterzijde verrijkt met een protserige renaissancebouw, terwijl aan de linkerzijde een veelkantige, uivormig bekroonde toren een evenwicht moest scheppen.

Veel gelukkiger waren de verbouwingen op Rechteren. Nadat reeds in 1863 een imposante brug tot stand was gekomen, deed Adolf Zeger Graaf van Rechteren Limpurg in 1898 de ingangsfacade kloekere vormen geven door hem met een verdieping te verhogen. Inwendig zette hij A. Roodenburg aan het werk, die jarenlang op de zolder geïnstalleerd werd. Blijkens signeringen zijn onder diens leiding in 1905 de kleine salon en in het volgend jaar de witte zaal in een niet ongeslaagde — zij het pompeuze — historiserende Franse stijl tot stand gekomen. De grote zaal met donkere eikehouten, zwaar gebeeld-

houwde betimmering had reeds onder de vader van Graaf Adolf Zeger, Henri van Rechteren, zijn vorm gekregen. De portretten van hem en zijn vrouw 72, waarbij zijn in een 18de-eeuws costuum worden weergegeven, komen als dessus-de-porte in deze indrukwekkende, maar sombere zaal voor. De drie hier behandelde interieurs vormen onaangetaste en zeldzame voorbeelden 73 van de luxueuze vormgeving aan het einde der 19de eeuw. Zij geven een goed beeld van een tijd, die nog zo kort achter ons ligt.

Nog willen wij Hoenlo noemen. In 1897 werd deze havezathe, die uit de 17de en 18de eeuw dateerde, door de gebroeders van Nieukerken op karakterloze wijze in een archaische stijl verbouwd en uitgebreid. Hoewel het gebouw toen omgeven is door een fraaie aanleg, gaat onze voorkeur naar het gemoedelijke 18de-eeuwse huis uit.

Bij de meeste der hierboven genoemde uitbreidingen uit de 19de en 20ste eeuw hebben wij een gematigde waardering aan de dag gelegd; het moge echter niet vergeten worden, dat zij de herinnering levend houden aan de royale levenswijze van een tijdperk, waarin de eigenaar er een genoegen in kon scheppen zijn landverblijf uit te breiden en nog van zijn bezit kon genieten.

SITUERING DER BUITENPLAATSSEN

Aan de hand van de „Hottingerkaarten”, die in het einde der 18de eeuw onder leiding van een aantal genie-officieren tot stand kwamen 74, kunnen wij ons een oordeel over de aanleg en dichtheid der Overijsselse buitenplaatsen vormen. In de omgeving van Zwolle en Deventer en in het westelijk centrum van Overijssel zien wij vele buitens op de kaarten aangegeven, sommigen met uitgestrekte plantages, zoals het thans verdwenen Cranenburg, Beesen, Vechterweerd en de Francelaar bij Zwolle, voorts Hagenvoorde en den Vellener bij Wijhe. Doch ook in afgelegen streken, vaak in het stroomgebied van rivieren, kwa-

71 Hoewel slanker vertoont de losstaande toren aan de achterzijde van Ruurlo enige overeenkomst met die op Weldam.

72 Jacob Hendrik Graaf van Rechteren Limpurg 1831-78, in 1859 gehuwd met J. H. A. E. Gravin van Rechteren. Onder zijn ouders, het echtpaar Rechteren-Massow, waren Rechteren en Almelo in een hand verenigd. — Ook werden aan het exterieur herstellingen in historiserende trant verricht, waarbij o.a. de torenbekroning werd vervangen en een weergang om de trans werd aangebracht, die bij de restauratie van 1953 ongedaan werden gemaakt.

73 De uit dezelfde tijd stammende decoratie der grote zaal op Almelo ging in de oorlog verloren.

74 „Topografische kaart van de linie van den IJssel van Arnhem tot de Zuiderzee, van het land tusschen Arnhem en Nijmegen en van Wedde en westwoldingerland, vervaardigd door de kapt. Ingr.^s J. H. Hottinger en van Hooff, Ing. Wollart, Luit Ingr.^s M. A. Snoeck, H. J. van der Wyck en J. A. van Kesteren 1783” 1 : 14400. Algem. Rijksarchief Den Haag, Geniearchief Y 11. — Zie ook de waardering in groter verband C. Koeman, *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850*.

men buitenplaatsen verspreid voor ⁷⁵. Ten noorden van de Vecht boven Ommen en ten oosten en zuiden van Gramsbergen echter strekten woeste heidevelden zich uit evenals dit met de heuvelruggen het geval was, terwijl ook oostelijk en noordelijk Twente nauwelijks bewoonbaar schenen.

Eerde, een aanleg in formele stijl, en resten van soortgelijke schepingen

In tegenstelling tot andere delen van ons land bleef van de rechtlijnige formele aanleg uit de 18de eeuw op de meeste Overijsselse buitens, — afgezien van het feit dat er slechts in geringe mate grote parkaanleg is geweest, — weinig waarneembaars over. Een uitzondering hierop vormt de grote, thans meer en meer tot landschapspark vergroeide aanleg van Eerde. Op de Hottingerkaart (afb. 6) zien wij buiten de grachtengordels ter weerszijden en voor het huis uitgestrekte plantages met ronde en vierkante vijvers, die door een rechtlijnig lanenstelsel doorsneden worden. In het verlengde van de oprijlaan, in de as voor en achter het huis, tekenen zich twee kanalen af, waarvan het eerste voor het huis aan de overkant van de straatweg gelegen, in de daar vroeger aanwezige heide zijn einde vond. Het achter het huis gelegen kanaal liep in de richting van de Regge. Valt van deze kanalen weinig meer te herkennen, de aanleg in zijn geheel vormt — ondanks bedenkelijke aantasting in de laatste tijd — een uitzonderlijk mooi voorbeeld van een formeel park, dat tot de natuur weerkeert ⁷⁶.

Het voor het huis gelegen voorplein (afb. 7) met langgerekte bouwhuizen en langs de gracht lopende muren, die in veelkantige paviljoenen ⁷⁷ eindigen, bespraken wij reeds. Het is een van de meest geslaagde monumentale oplossingen van een Overijssels voorplein te noemen ⁷⁸. Naast de beide genoemde kanalen op Eerde en op de Aals-horst kennen wij nog een kanaal in de as achter

het Nijenhuis bij Heino; het werd in de 19de eeuw echter in landschappelijke zin vergraven. Behalve de reeds eerder behandelde 18de-eeuwse aanleg op den Berg bij Dalfsen met een lange laan in de hoofdas, kan een gelijkwaardige oplossing op Almelo genoemd worden alsook het rechtlanenstelsel op het Laar bij Ommen. Een fraai gecomponeerd landschapspark met oude boomgroepen strekt zich voor het laatst genoemde huis uit. Met het hoge geboomte als achtergrond ligt het gepleisterde huis als het ware in het hout ingebed. Stelsels van rechte lanen treffen wij voorts aan op het Nijenhuis bij Diepenheim, waarvan de eikenbeplanting der oprijlaan, die hier tot voor enige jaren stond, uit Rutger Jan Schimmelpennincks tijd dateerde. Het kleine maar merkwaardig goed bewaarde lanenstelsel op de Schellerberg met de uitzichtassen op Zwolle georiënteerd hebben wij reeds behandeld. Op Schoonheeten bij Raalte, vormt het door half-rondgebouwde bouwhuizen omsloten voorplein een hoogst aantrekkelijke oplossing. Ook hier treffen wij een brede uitzicht-as aan, die het bos doorsnijdt.

Hoewel op bijkans elke oude buitenplaats wel herinneringen aan de formele aanleg bewaard bleven, die zich laten aflezen, zoals bijv. een sterrenbos op het Relae, delen van de aanleg op Vilsteren en berceaux op den Alerdinck en de Eversberg bij Nijverdal, zijn de rechtlijnige vormen vaak langzamerhand in het landschap opgegaan.

Landschappelijke aanleg

Waarschijnlijk werd de landschapskunst pas omstreeks 1770 vanuit Engeland op instigatie van de gezant Boreel in ons land ingevoerd, en werd deze nieuwe smaak aanvankelijk in de omgeving van Haarlem op de buitens Beeckesteyn ⁷⁹, Waterland en Elswout in praktijk gebracht. Na het beginstadium verbreidde deze mode zich vooral onder leiding van de parkarchitect Michaël

⁷⁵ Zoals op Almelo, Twickel en Eerde.

⁷⁶ Men zou Eerde in dit opzicht met de Villa d'Este bij Tivoli kunnen vergelijken, waar de natuur eveneens haar rechten herneemt, wat de aantrekkelijkheid niet weinig verhoogt.

⁷⁷ Vroeger waren de koepelvormige daken mogelijk door houten schaliën gedekt.

⁷⁸ De mooie brug op Eerde, met zware vazen versierd, werd in 1885 gebouwd. Deze komt met die op het huis Almelo overeen. De prachtige brug op Rechteren, — hoewel helaas van zijn hekpeilers ontdaan —, past in zijn monumentaliteit uitstekend bij het

huis. In 1863 kwam blijkens een eerste steenlegging deze brug onder het bewind van Jacques Henri Graaf van Rechteren Limpurg tot stand, architect was Eber-son; een andere gedenksteen in de balustrade houdt het feit levendig, dat de brug onder zijn zoon Adolf Zeger werd hersteld.

⁷⁹ Gegraveerde kaart van het park van Beeckesteyn door C. Philips Jacobsz 1772 naar een tekening van J. G. Michaël.

snel ⁸⁰. Hoewel wij in Gelderland, — naast een uitstekend nimmer uitgevoerd plan van Schonck voor het Loo ⁸¹ — de landschappelijke aanleg van Biljoen en zijn overtuin Beekhuizen kennen, welke door de eigenaar Baron van Spaen in samenwerking met Michaël in 1784 en volgende jaren tot stand werden gebracht, bleek het tot nu toe onmogelijk in Overijssel een werk met stelligheid aan Michaël toe te schrijven. Wel werd de formele aanleg op Twickel, waar een creatie van Marot aanwezig was ⁸², in een vroeg stadium, — vermoedelijk in het einde der 18de eeuw —, in een landschapspark omgezet ⁸³. Later legde J. D. Zocher jr delen van het park opnieuw aan ⁸⁴. Over deze werkzaamheden zijn wij echter slechts vaag ingelicht. Waarschijnlijk kwam onder leiding van Michaëls kleinzoons, de gebroeders Zocher, de aanleg op den Alerdinc tot stand ⁸⁵. Ook de landschapsparken van de Colckhof, het Laar en Zandhoven ⁸⁶ bij Zwolle zullen uit omstreeks het midden der 19de eeuw dateren en kunnen aan de Zochers worden toegeschreven ⁸⁷.

⁸⁰ Johann Georg Michaël 1738-1800 uit Waldeck geboortig, stichtte een architectenbureau, dat op zijn schoonzoon J. D. Zocher sr. overging. Diens beide zoons en later zijn kleinzoon volgden hierin op. Pas omstreeks 1918 zou deze firma haar werkzaamheden beëindigen, nadat in 1914 de laatste Zocher als firmant hoogbejaard was teruggetreden.

⁸¹ Bij dit plan had de oude formele aanleg van de koning-stadhouder volledig afgedaan; geen spoor treft men op het ontwerp er van aan. Als pièce de milieu was een vijver met grillige oeverloop, waarin de Wittebeek uitmondde, achter het paleis geprojecteerd. Kon. Huisarchief, Lade 13-c1. — Dit plan van de stadhoudelijke architect Ph. W. Schonck, dat een jaar na de aanleg van Beeckesteyn dateert, vertoont uitstekende landschapsvormen. Verre ware hieraan de voorkeur te geven geweest boven de ongelukkige aanleg die Dufour in 1807, 35 jaar later voor Koning Lodewijk Napoleon uitvoerde en dat de indruk maakt achter de tekentafel in Parijs te zijn ontstaan zo weinig partij als er van de natuurlijke voordelen van de plaats werd getrokken. Zie kaart „Plan du Loo Imperial d'après la rédaction de P. Broekhoven fils au 1812" coll. Algem. Rijksarchief Den Haag, Hingman 2de suppl. 467. — Nog heden vormt het ongewijzigd de kern van de huidige aanleg. Koning Willem I, die hier bij voorkeur de zomer doorbracht, en zijn opvolgers, — behalve Koning Willem II —, breidden het park belangrijk uit.

⁸² Gravure met onderschrift „partie du jardin de Tévehelo appartenent à Monsieur le Baron d'Obdam du dessein du Sr Marot" n° 17. Afgeb. in *Das Ornamentwerk des Daniël Marot*, Berlijn 1892, 245.

⁸³ Tekening, Huisarchief Twickel.

Twenthe

Bij de Twentse industrielen waren in de aanvang der 20ste eeuw de parkarchitecten vader en zoon Wattez ⁸⁸ zeer in trek. Aan hen herinneren onder meer de aanleg op de Koppelboer ⁸⁹ bij Oldenzaal en die van het Wooldrik ⁹⁰ bij Enschede. Werken van Copijn en Leonard Springer zijn hier eveneens aanwezig.

Tot 1900 werd door de fabrikanten zeer sober geleefd. Op dezelfde wijze als de buitenplaatsen in de 17de eeuw in Holland ontstonden, is hier omstreeks 1880-1900 menige grote buitenplaats uit een boerderij met heerschapskamer voortgekomen. Nog staat op het Welna bij Enschede de boerderij met heerschapskamer in de nabijheid van het tegenwoordige landhuis en ook op het Bouwhuis, dat prachtig aangelegd het uitzicht op het tegenoverliggende Welna heeft, zal een dergelijk optrekje aanwezig zijn geweest, zoals dit ook op het Wooldrik het geval is.

Op deze laatste ontwikkelingsfase van de Twentse buitenplaatsen hopen wij later terug te

⁸⁴ Jan David Zocher jr. 1791-1870 en Carel Georg Zocher 1797 waren de kleinzonen van Johan Georg Michaël.

⁸⁵ Waarschijnlijk onder het bewind van Mr. H. van Sonsbeek, Minister van Buitenl. Zaken, aangelegd die „wandlend over zijn buiten door een beroerte werd getroffen waaraan hij overleed in 1865". C. W. van der Pot, *Zwolle's omgeving omstreeks 1900*, 90.

⁸⁶ In zijn *Rencontres* beschrijft van Muyden, de Zwitserse echtgenoot van Daniëlle Pruijmers, terloops een bezoek op Zandhoven: „... De mêmes quelques jours après, chez le président du Sénat qui, après nous avoir reçus à déjeuner dans l'intimité, me promenait dans son parc expliquant sa collection de conifères (unique en son genre peut-être) dont il connaissait et caressait de l'oeil chaque exemplaire. Ce vénérable président van Naamen van Eemnes — mort dès lors, hélas, lui encore appartenait au parti libéral..." F. van Muyden, *En voyage, Rencontres*, Lausanne 1906, 57.

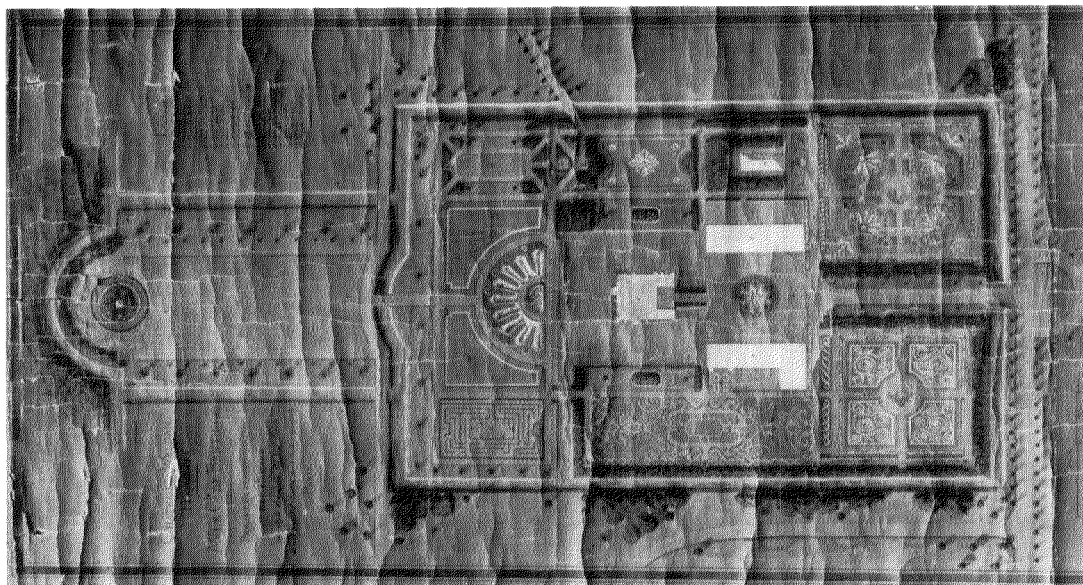
⁸⁷ Het schijnt ons toe dat voor 1870 alleen de firma Zocher in Overijssel landschapsparken aangelegd heeft.

⁸⁸ Dirk Wattez, 1832-1906, die later door zijn zoon P. H. Wattez, 1872-1953, opgevolgd werd.

⁸⁹ In opdracht van de heer Gelderman gebouwd, het park werd in de laatste jaren aangetast, het huis is grotendeels gesloopt.

⁹⁰ Fraai park met vijver, oorspronkelijk toebehorend aan het echtpaar ter Kuile-Cromhoff. Omstreeks 1918 werd het landgoed gedeeltelijk verkaveld en ontstond de Marthalaan. Terzijde van het thans gesloopte huis bleef de boerderij met herenkamer bewaard. Eveneens werd het Teesink bij Boekelo door Wattez aangelegd.

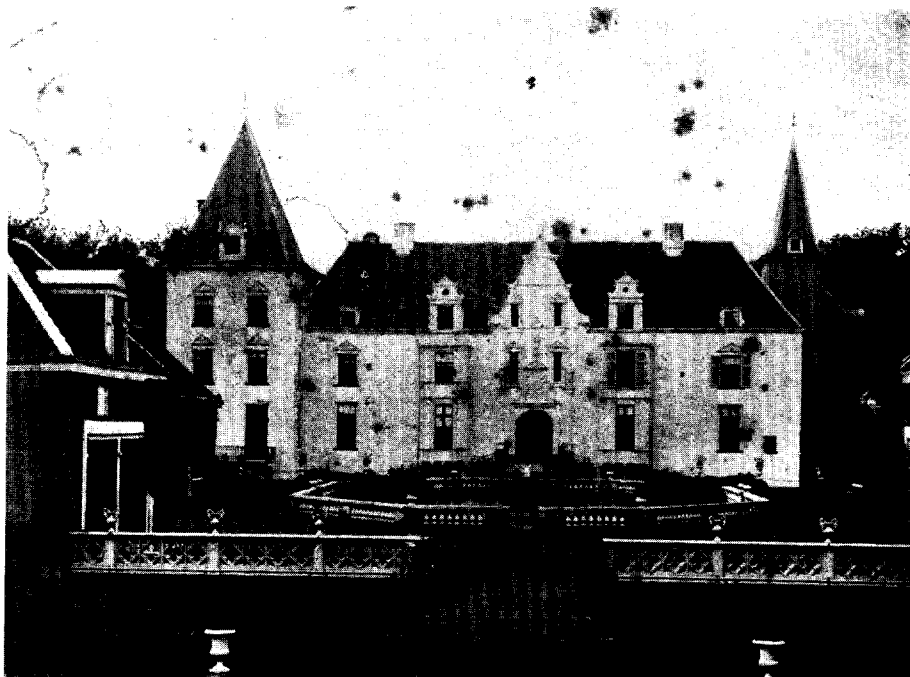
ASPECTEN VAN OVERIJSSELSE BUITENPLAATSEN

Afb. 18. Ontwerp van de formele parkaanleg op het Weldam, „en style française du 17e siècle” door Edouard André, Parijs 1886. Half vergane kaart, aquarel. (Huisarchief Weldam)

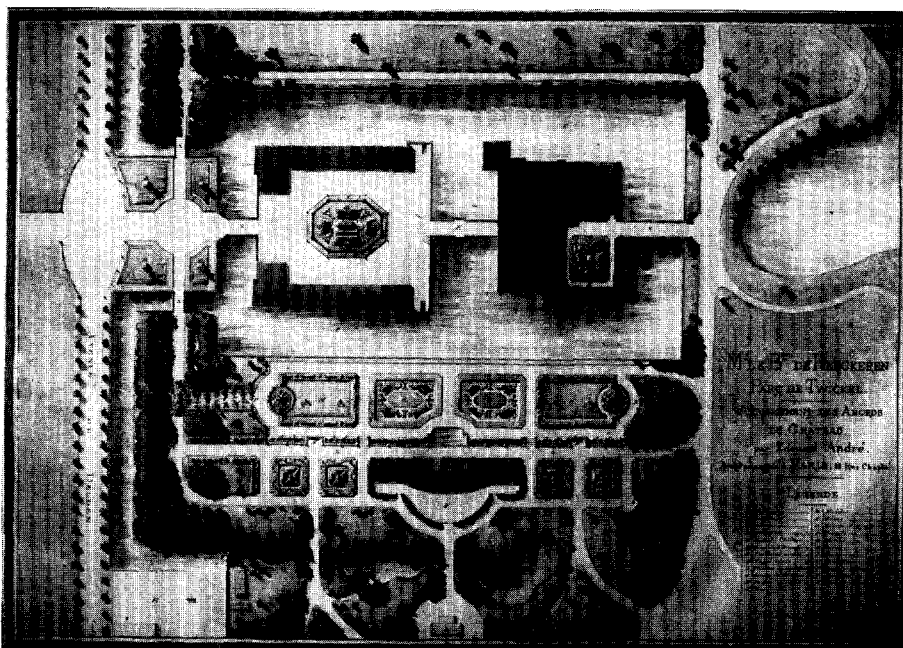

Afb. 19. Ontwerp voor de landschappelijke parkaanleg op het Weldam. Duidelijk spreken hier de uitzichtassen. Aquarel. (Coll. Jhr. van der Wyck)

Afb. 20. Twickel, Ambt Delden. Foto van omstreeks 1870, waarop het huis zich wit gepleisterd voordoet. Op de voorgrond een ijzeren neogotische borstwering. Ter rechterzijde neemt men de aanbouw van 1847 waar.

(Coll. Monumentenzorg)

Afb. 21. Een van de ontwerpen voor de formele aanleg op Twickel door Edouard André, 1886. Aquarel.

(Huisarchieef Twickel)

komen. Slechts zij hier de aandacht gevestigd op twee culturele stromingen uit het einde der 19de eeuw, namelijk op de werken van André uit Parijs en Petzold uit Dresden.

De grote werken van André uit Parijs en Petzold uit Muskau aan het einde der 19de eeuw

Het is niet mogelijk de werken van Edouard André wat Nederland betreft te bestuderen zonder aan zijn chef de bureau Hugo Poortman⁹¹ te denken. In 1886 gaf André aan Poortman de leiding bij de aanleg van het park op Weldam⁹² dat in een historizerende le Nôtre trant⁹³ werd uitgevoerd (afb. 18). Hoewel ons thans deze aanleg te overdadig voorkomt, vormt dit symmetrische park op Weldam het enige belangrijke 19de-eeuwse formele Franse werk, dat in ons land bewaard gebleven is, afgezien van een dergelijke kleinere aanleg voor de oranjerie op Twickel⁹⁴ eveneens van André en Poortman (afb. 21). Voor enige jaren werden André's symmetrische tuinen op Middachten vernietigd.

Tekenend voor Poortmans stijl is het landschappelijk element, dat hij steeds in zijn Frans georiënteerde symmetrische werken aanbracht. Zo brengen op Middachten blokken hoog geboomte een welkome onderbreking in het anders vlakke plan. Zij vormen de grondslag van het park en moeten tegelijk als afsluitingen tussen de op zichzelf staande appartamenten der formele aanleg beschouwd worden⁹⁵. Al wandelend betrad men telkens, — na een barrière van hoog ge-

boomte en struikgewas gepasseerd te zijn —, een nieuwe tuin, wat een verrassend element teweeg bracht. Hoe smaakvol deze compositie ook was, geen overeenkomst vertoonde deze aanleg met het eenvoudige park⁹⁶, dat zich hier in de 18de eeuw uitstrekte en waarvan ons de oude begrenzingen der tuilmuren en der hoge coulissen van de eiken- en beukenlanen resten.

Op Weldam⁹⁷ schermen geen hoge geschoren hagen de overzichtelijke symmetrische aanleg van het omringende landschapspark af. Rhododendronsingels vormen hier de achtergrond. Zij laten echter genoeg plaats voor uitzichtassen uit het huis op verafgelegen punten in het landschapspark van Petzold (afb. 19).

Eduard Petzold⁹⁸ die bij Fürst Pückler op Muskau een deel van zijn opleiding tot landschapsarchitect had ontvangen, werd door deze hoog geschat; dit blijkt uit de aardige brief die de Fürst bij Petzolds benoeming tot Garten-Inspector van Prins Frederik op Muskau aan diens vader schreef⁹⁹ „Es freut mich sehr etwas dazu beigetragen zu haben, der Erfüllung ihrer Wünsche gedeihen zu geben. Doch habe ich dabei auch sehr egoistisch gehandelt — denn nichts konnte mir persönlich angenehmer sein, als Ihren Sohn auch in meine Nähe zu bringen, und zugleich zu wissen dasz das Hauptwerk meines Lebens in sichere Hände gekommen ist. Meine Gegenwart in Muskau ist nun nicht mehr nötig, da ein alter ego für mich eintritt, ja einer, dem ich mehr zutraue als mir selbst”¹⁰⁰.

⁹¹ In het volgende jaar 1887 werd Poortman door Graaf Bentinck, de eigenaar van Weldam, bij wie hij zeer in de smaak was gevallen, tot rentmeester aangesteld. In de volgende jaren vond hij gelegenheid het park op het eveneens aan Graaf Bentinck toebehorende Middachten aan te leggen. Bij de tot standkoming hiervan heeft ook Edouard, André's zoon en opvolger in 1908 een belangrijk aandeel gehad. In dezelfde jaren werd met hulp van Poortman voor Graaf von der Goltz het park van de Slangenburg bij Doetinchem in landschappelijke zin geregenereerd. Poortman legde in 1889 de bloementuin bij de oranjerie op Amerongen in een symmetrische vorm aan. Deze aanleg is, hoe verwaarloosd ook, thans nog aanwezig. Na 1915 wijdde Poortman zich geheel aan de parkarchitectuur. *Buiten* 1928, 125 e.v.

⁹² In de onmiddellijke omgeving van het huis werd een formele aanleg ontworpen.

⁹³ In de 80er jaren in de Franse Republiek zeer populair.

⁹⁴ Ontwerptekeningen in huisarchief Twickel.

⁹⁵ Ontwerptekeningen door André, part. coll.

⁹⁶ Uit de 18de-eeuwse vogelvlucht door Hendrik de

Leth en de suite van 23 gravures door Adolph van der Laan en Hendrik de Leth blijkt dat het grootste deel van het park door moestuin en boomgaarden werd ingenomen. Slechts in het vak achter het huis was een bekoorlijke aanleg aanwezig. In de 19de eeuw werd de formele aanleg door een landschapspark vervangen zoals blijkt uit een schilderijtje dat op Middachten wordt bewaard.

⁹⁷ Fraai geaquarelleerde ontwerpen door André, huisarchief Weldam.

⁹⁸ Carl Eduard Adolph Petzold 1815-'91.

⁹⁹ Gedateerd 16 juni 1852. — Hermann Fürst Pückler-Muskau beroemd landschapsarchitect uit de eerste helft der 19de eeuw in Duitsland. Fürst Pückler deed vergeefse pogingen de Herrschaft Muskau bij Kottbus in Silezië aan Koning Willem I der Nederlanden te verkopen. Enige jaren later werd het door diens zoon Prins Frederik gekocht, die het oude huis door een kolossaal slot in renaissancestijl, naar het ontwerp van H. Wenzel 1820-89, liet vervangen.

¹⁰⁰ C. Eduard A. Petzold, *Erinnerungen aus meinem Leben*, für die Familie als Handschrift gedruckt 1890, 141.

Petzold kwam in 1852 bij Prins Frederik der Nederlanden in dienst, nadat deze Muskau in Silezië verworven had. Door Prins Frederik werd hij eveneens bij de aanleg van zijn Wassenaarse landgoederen ¹⁰¹ ingeschakeld. Bij zijn jaarlijks verblijf aldaar werd Petzold vaak aan vrienden van prins Frederik uitgeleend. Hieraan is het te danken, dat hij voor Graaf Bentinck in 1878 op Weldam (afb. 19) ¹⁰² en op Middachten de ontwerpen voor genoemde grote landschapsparken schiep. Voor Baron van Heeckeren van Wassenaer was Petzold aanvankelijk op Dieren ¹⁰³ werkzaam. Voor deze eigenaar, die ongeveer terzelfdertijd — evenals Graaf Bentinck op Weldam en Middachten — aan André de formele aanleg voor een deel van zijn park had toevertrouwd — legde Petzold in de jaren 1885 tot '91 op Twickel een landschapspark aan dat als zijn laatste grote werk te beschouwen is.

Hijzelf schreef hierover in zijn memoires ¹⁰⁴: „Wegen der Anlage von Dieren bin ich im Frühjahr 1885 wieder in Holland gewesen, auch wurde mir bei dieser Gelegenheit die Umgestaltung und Erweiterung der Anlagen von Twickel bei Delden, dem Stammschloß des Herrn Baron von Heeckeren übertragen, eines der schönsten Schlösser Hollands... Das ganze umfaßt ein Areal von 800 ha, 2/3 so groß wie der Muskauer Park — eine höchst interessante Aufgabe... Es ist dies bedeutendste Anlage, welche ich bearbeite am Abend meines Lebens. Möchte es mir vergönnt sein, dieselbe wenigstens im wesentlichen noch durchführen zu können, auch im Interesse des kunstsinnigen Herrn Besitzers, welcher mir mit vollen Vertrauen entgegenkommt, mir in allem freie Hand läßt und viel Freude an seinen jüngsten Schöpfungen hat". Het was Petzold niet gegeven zijn werk op Twickel te voltooien ¹⁰⁵. In dienst van Prins Frederik en zijn kring heeft hij in Nederland — naast zijn vele scheppingen in Duitsland, in de Donaumonarchie en tot zelfs in Roemenië toe —, treffende werken tot stand gebracht, waarvan de kwaliteit ver boven die van

zijn Hollandse collega's uitgaat. In Overijssel bleef Twickel als een van zijn meest belangrijkste werken behouden. Terecht beschreef Leonard Springer ¹⁰⁶ Petzold in een van zijn publikaties als een hoogstaand en kundig man „die met tact en met goeden kijk op de dingen handig met de bijl wist om te springen en door oordeelkundig vellen mooie partijen wist te vormen... Aan zijn beplantingen kleven fouten, vooral door geen rekening te houden met het weinig inzicht dat de eigenaars en hunne ondergeschikten hadden om bij het onderhoud het goede te behouden en het slechte op te ruimen. Petzold plantte veel dichte groepen met het idee uit te dunnen, dat de eigenaars juist nalieten uit vrees zijn werk te bederven".

Moge de eigenaar van een buitenplaats de werktuigen, genoemd in het opschrift op het monument dat de heer van Twickel ter herinnering aan Petzold oprichtte gebruiken:

„Die Landschafts Gartenkunst is ein Malen in der Natur

Das Werkzeug des Schaffens ist der Spaten

Dasjenige des Erhaltens und der Fortbildung die Axt

Sie ist der eiserne Zeichenschrift des Landschafts Gärtners" ¹⁰⁷.

Het is hierbij zaak de structurele lijnen en elementen waaruit het park is opgebouwd niet uit het oog te verliezen en de natuurlijke voordelen te accentueren.

BIJLAGEN

I

Johan Werner des H. R. Rijks Baron van Pallandt van Eerde ¹⁰⁸: voerde in 1702 als kolonel de Nederlandse troepen bij het beleg van Bonn aan. Hij onderscheidde zich in de slag bij Ekeren en bij de innamen van Menen. Hij was generaal der Infanterie en Gouverneur van Doornik en Breda. Hij overleed 14 oktober 1741 en werd te Arnhem begraven. Uit zijn huwelijk met Johanna Elisabeth Barones van Baer werd een zoon, Adolph Werner Hendrik geboren, kolonel in zijns

10 augustus 1891 heen.

¹⁰⁶ Leonard A. Springer, *De Nederlandsche Tuinkunst, Onze Tuinen*, 1922, 832-833. — Leonard Springer 1855-1940 kunnen wij als de laatste landschapsarchitect hier te lande beschouwen.

¹⁰⁷ Het opschrift op een zwerfkei in het park van Twickel vangt aan met de woorden: „1885-91 / Zur Erinnerung... / F. Petzold / geb. in Königswalde 14 Jan. 1815 / gest. Blasewitz b. Dresden 10 Aug. 1891".

¹⁰⁸ *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek*, x, 704.

¹⁰¹ Petzold had opdracht de buitens van Prins Frederik de Pauw, Backershagen, Eickenhorst, Hazebroek, Raaphorst en ter Horst onder Wassenaar samen te voegen.

¹⁰² Ontwerptekening, Coll. van de schrijver.

¹⁰³ Ontwerptekening, Huisarchief Twickel.

¹⁰⁴ C. E. A. Petzold, *Erinnerungen aus meinem Leben*, 257.

¹⁰⁵ In de herfst van 1889 was Petzold voor de laatste maal op Twickel. Na een langdurig ziekbed ging hij op

vaders regiment en in 1715 gouverneur van Coevorden, die vóór zijn vader in december 1737 stierf. Uit diens in 1724 gesloten huwelijk met Maria Margaretha van Baer, overleden 10 mei 1745, werden twee kinderen geboren, die jong stierven. Een neef van Zuthem, August Leopold van Pallandt volgde op Eerde op.

II

Wat betreft het interieur van Eerde, denken wij aan de ruime benedenvertrekken, waarvan tot voor kort enigen met series wandtapijten behangen waren, voorstellende de maanden door Reydamen en Jan van Hoeken uit Brussel van omstreeks 1650¹⁰⁹. Slechts het interieur van de zaal is intact gebleven. De daar aanwezige vermoedelijk ook Brusselse tapijten met mythologische voorstellingen van omstreeks 1700 dragen het wapen van Pallandt in de bovenrand ingeweven. In dezelfde kamer prijken de alliantiewapens van Pallandt-Nyvenheim in het centrum van het Deventer kleed¹¹⁰ (afb. 10). Een unicum vormt de brede langzaam stijgende trap met balusterleuning; zijn hangende constructie is als hoogst merkwaardig te beschouwen.

Het zwart met goud beschilderde wandbuffet in de eetkamer (afb. 8), dat vroeger met het prachtige Bentinck-van Reede en Pallandt-Nyvenheim zilver gevuld was, is nog steeds, hoewel thans hol en leeg, een ongemeen fraai voorbeeld van een z.g. Overijssels buffet. Het gehele interieur op Eerde lijkt in de 19de eeuw een restauratie te hebben ondergaan. Hierbij werden enige schoorsteenmantels door neutrale zwart marmeren vervangen, ook de donker gebeitste kleur van het hout der betimmeringen in de benedenkamers komt ons twijfelachtig voor. Zijn somberheid zal Eerde ontleen aan het ongeluk dat de eigenaren vooral in de 19de eeuw als het ware achtervolgd heeft. Terecht kan het als een huis van verdriet beschouwd worden.

III

Coenraad Willem van Dedem van de Gelder geb. te Zwolle op 18 sept. 1644 — zn. v. Gijsbert burge-meester van Zwolle en A. C. Coppier van Cuylenburg — verwierf op 27 febr. 1683 door koop de Gelder bij Wijhe. In de negenjarige strijd van 1688-97 tegen Frankrijk, waarin de Republiek verbonden met Groot-Brittannië onder leiding van de koning-stadhouder zich tegen de opringende Franse hegemonie verzette, speelde van Dedem een belangrijke rol. Na als kolonel in 1693 deel genomen te hebben aan het beleg van Char-

leroi, onderscheidde hij zich 2 jaar later tijdens het beleg van Namen bij de bestorming van de bres bij de St. Nicolaaspoort, waardoor hij veel tot de inname dier stad bijdroeg. Later wist hij bij de verdediging van Hulst de Franse veldheer Vauban te dwingen het beleg op te breken. Nadat in 1702 de strijd — in de geschiedenis als de Spaanse Successie Oorlog bekend —, opnieuw ontbrand was, moest Keizersweerd zich weldra aan van Dedem overgeven. Als generaal majoor was hij in het volgend jaar betrokken bij de inname van Bonn, terwijl in 1704 St. Leeuw na drie dagen strijd in zijn handen viel. In 1705 werd hij tot luitenant-generaal bevorderd, hielp in 1706 Ath te hernemen en was in 1709 een der bevelhebbers bij het beleg van Doornik. In 1710 vocht hij mede in de slag bij Malplaquet en werd vervolgens tot gouverneur van Bergen op Zoom benoemd. Zijn oude dag bracht generaal van Dedem in Zwolle door, waar de stad hem een met bomen beplant bastion „Seecker hoffie in 't bolwerck de Suikerbergh" achter zijn woning Koestraat 10 tot gebruik voor de wandeling schonk. Dit was door een gang onder de stadswal door verbonden met zijn huis en bleef nog lang als „bestevaer's wandeling" bekend.

Nadat generaal van Dedem op 12 maart 1714 in zijn vaderstad was heengegaan, werd hij op de 26ste d.a.v. met groot militair vertoon — waaraan vijf compagnieën van zijn regiment deelnamen — in de dorpskerk van zijn heerlijkheid begraven. Zijn weduwe Anna Elisabeth van Echten tot Echten, 1656-1732, richtte een treffend grafmonument in Wijhe voor haar echtgenoot op. Door de hertog van Marlborough waren hem twee stuks geschut geschonken, aangetroffen in de buit in St. Leeuw, tot aandenken aan de verovering dier vesting. Zijn achterkleinzoon gaf deze stukken in 1785 aan het patriottenkorps te Deventer in gebruik¹¹¹. In zijn memoires schreef de laatste van Dedem van de Gelder hierover: „Mon père venait de confier au corps franc de la ville de Deventer deux pièces de canon, qui se trouvaient à son chateau de Gelder et qui étaient un monument de gloire de ces ancêtres. Ces pièces avaient été données par Leurs Haute Puissances à son aïeul, général de l'infanterie, pour la prise de Saint Gislain et pour sa belle conduite à la bataille de Ramillies, ou il décida la victoire à la tête de quarante bataillons hollandais". Na het herstel van het bewind van de stadhouder „les Prussiens emmenèrent à Wesel les canons, en possession desquelles mon père ne put rentrer dix ans après, par l'intervention de mon beau frère, le lieutenant général baron de Knobelsdorff" ¹¹².

¹⁰⁹ Vriendelijke mededeling van mevr. drs. E. J. Kalf te Haarlem.

¹¹⁰ Andries Baron van Pallandt van Eerde 1781-1827, zoon van Adolph Werner en A. E. Schimmelpenninck van der Oye, was Eerste Kamerheer en Gewoon Staatsraad van Koning Lodewijk Napoleon, vervolgens Kamerheer van Koning Willem I, huwde in 1805 Albertine Euphrosine Eglée Barones van Neukirchen genaamd Nyvenheim 1785-1867. Na het kinderloos overliden van hun zoon Louis Baron van Pallandt te

Lausanne in 1885 ging Eerde aan zijn neef mr. Samuel Johan gehuwd met A. J. Nobel over, die geen genoegen van zijn mooie landgoed mocht beleven. Hij stierf vijf jaar later op 19 augustus 1890 nabij Eerde. Ook zijn zoon Rudolph (Rus) droeg er bij zijn overliden zorg voor dat Eerde in handen der Pallandts bleef.

¹¹¹ A. J. van der Aa, K. J. R. van Harderwijk, G. O. J. Schotel, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* IV, 89-90.

¹¹² *Mémoires du Général Bon de Dedem de Gelder*,

Deze stukken werden vervolgens bij het vertrek in 1906 van de von Knobelsdorffs van de Gelder naar het naburige Nijenhuis meegenomen. Bij de veiling van de inboedel van dit huis — dat in wezen de liquidatie van het oude bezit van de Dedems van de Gelder betekende — verwierf de eigenaar van de Gelder, Baron de Vos van Steenwijk, de kanonnen, die hij weer naar hun oude plaats terugvoerde.

IV

De achterkleinzoon van de eerste generaal van Dedem tot de Gelder was Frederik Gijsbert van Dedem, Heer van de Gelder, Peckedam en de Hachmeule, Comte de l'Empire 1743-1820. Als voorzitter der Staten-Generaal wist hij in 1780 de verbintenis met Frankrijk door te drijven, waarna hij in 1785 en volgende jaren als ambassadeur de Republiek bij de Porte vertegenwoordigde. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk werd hij in 1811 tot Sénateur van het Franse Keizerrijk benoemd en door Keizer Napoleon tot Comte de l'Empire verheven. Bij Organiek Besluit van 28-8-1814 werd hij benoemd in de Ridderschap van Overijssel. Uit zijn in 1771 op huis Scherpzeel bij Wijhe gesloten huwelijk met Adriana F. J. Sloet tot Lindendorst — overleden in 1815 — sproot (behalve een dochter Johanna Philippa Hermanna 1772-1860, Grootmeesteres van het Huis van Princes Anna Paulowna, te Constantinopel in 1791 gehuwd met F. W. E. von Knobelsdorff 1752-1820 Pruisisch Luit. Generaal en gezant aan de Porte¹¹³) ANTHONY BOLDEWYN GYSBERT Baron later Graaf van Dedem tot de Gelder¹¹⁴ geb. huis de Gelder 23 aug. 1774. Deze scheen aanvankelijk voorbestemd te zijn tot de diplomatie, doch speelde later als generaal in de Grande Armée een belangrijke rol. Wat zijn carrière betreft moge ik verwijzen naar het onlangs verschenen werk van mr. J. Dronkers, „Generaals van het koninkrijk Holland”. Slechts enkele feiten willen we hier aanstippen en de generaal er zelf over aan het woord laten: Na op zeer jeugdige leeftijd voor Overijssel afgevaardigde ter Staten-Generaal te zijn geweest, vertrok hij in 1795 op nauwelijks 21 jarige leeftijd als gezant van de Bataafse Republiek naar Stockholm. Als militair diende hij vervolgens onder Daendels tijdens de Engels-Russische inval in N. Holland. Opnieuw was hij van 1800-10 in diplomatieke dienst, onder meer werd hij in 1805 tot gezant te Berlijn benoemd, waarbij hem tevens de rang van generaal maajoor voor de duur van zijn zending werd verleend. Ondanks zijn mooie staat van dienst en zijn vele heldendaden zou van Dedem tot zijn ontslag uit de dienst in 1817 nooit een hogere rang bereiken —, wat hem danig heeft dwars gezeten.

Na de inlijving van Holland bij Frankrijk begaf hij

un Général hollandais sous le premier Empire, intro. par Elisabeth Lecky-bne de Dedem. Parijs 1900, 10.

¹¹³ *Biografisch woordenboek der Nederlanden* IV. — *Nederlands Adelsboek* 1941.

¹¹⁴ *Mémoires du Général de Dedem de Gelder*. — J. M. G. A. Dronkers, *De Generaals van het Koninkrijk*

zich in aug. 1810 naar Parijs, werd in april 1811 als brigade generaal in Franse dienst aangesteld en bij het leger in Duitsland ingedeeld. Hij onderscheidde zich tijdens de veldtocht in Rusland, vocht in de slag van de Moskowa 7 sept. 1812 en drong als een der eersten het Kremlin binnen 14 sept. 1812. Hij nam deel aan de slag bij Lützen 2-5-1813, Bautzen 20/21-5-1813 en Leipzig 16/19-10-1813. „Je suis né avec un caractère fougueux et indépendant, un esprit actif et turbulent de l'imagination, de l'ambition, de la perspicacité et de la finesse; en un mot la nature m'a donné tout ce qu'il fallait pour jouer une rôle . . .” zo vangt le Général de Dedem de Gelder, — zoals hij in Frankrijk genoemd werd —, zijn memoires aan¹¹⁵. Woedend wordt hij, en zijn geschrift wordt eerst recht levendig, wanneer hij zijn aandeel in de slag bij Lützen beschrijft, waaraan hij deelnam en, nadat zijn chef generaal Gérard dodelijk gewond was, het bevel over de 10de divisie overnam, en zich op buitengewone wijze onderscheidde. „Le Maréchal Ney vint le lendemain sur le champ de bataille et me dit: «Quant à vous, vous êtes Général de division de fait; vous avez rendu de trop grands services dans la journée d'hier pour que l'Empereur ne ratifie point cette promotion.» Et Son Excellence donna mon nom à la division, comme l'ordre de marche du lendemain eu fait joie. Le Maréchal voulut même que je marchasse le premier: «Vous êtes peu de braves, mais vous aurez l'honneur d'avoir l'avantgarde.» Bijna allen waren gesneuveld. „Ce fut d'un côté le Prince de Neuchâtel qui empêcha ma confirmation, mais j'ai su aussi depuis que l'Empereur, ayant voulu faire les honneurs de la journée à la jeune garde aux dépens de la dixième division, avait sacrifié mon avancement à son injustice et à sa prédilection malplacée dans cette circonstance¹¹⁶. Nooit zag de generaal zijn daden beloond. „Les Français ont une vanité nationale trop marquée pour qu'un étranger fasse fortune chez eux,” schreef hij „les exceptions sont rares, et je n'en suis pas. J'ai servi l'Empereur quatre ans; il m'a laissé comme il m'a pris, sans même me faire rembourser mes équipages perdus en Russie et en Allemagne. Cinq cheveux tués sous moi dans dix-huit batailles, deux fortes confusions les services rendues à Fominskoë et à Lützen étaient pourtant des titres de l'avancement. Le fait est que l'Empereur n'aimait pas ma franchise”¹¹⁷.

Bij decreet van 9 okt. 1813 werd generaal van Dedem benoemd tot Ridder van het Keizerrijk. Bij zijn terugkeer in het vaderland hernam hij de titel van Baron. Pas bij de dood van zijn vader in 1820 erfde hij de titel van Comte de l'Empire.

Na bij het leger in Italië te zijn ingedeeld, kreeg hij op 28 juni 1814 ontslag uit de Franse dienst met de toekenning van de rang van luit.-generaal. In deze

Holland 1806-10, Een bijdrage tot de studie van de Krijgsgeschiedenis van Nederland 1968.

¹¹⁵ *Mémoires du Général Bon de Dedem de Gelder*, 1.

¹¹⁶ *Ibid.*, 317.

¹¹⁷ *Ibid.*, 326.

rang bood van Dedem zijn diensten aan koning en vaderland aan, doch evenals dit het geval was met admiraal Verhuell, ging men hier niet op in.

Na de val van Napoleon vestigde hij zich bij de tweede terugkeer der Bourbons definitief in Frankrijk in 1815. Bij open brief van de koning van Frankrijk 8-10-1815 tot Fransman genaturaliseerd, trad hij als *Maréchal de Camp* weer in Franse dienst en verkreeg de titulaire rang van luit. generaal bij Kon. Ordonnantie van 9-3-1816. Koning Louis XVIII benoemde hem tot inspecteur-generaal der Infanterie; hij droeg hem het commando over de Jura op, waar hij de heersende moeilijkheden tot grote tevredenheid wist op te lossen. Op 27 maart 1817 werd hij na door de koning van Frankrijk met hoge militaire orden te zijn onderscheiden op nonactief gesteld.

Na zijn ontslag uit de dienst te hebben genomen, schreef generaal van Dedem: „Je suis devenu paresseux et casanier. Je me plais à récapituler tout ce que j'ai vu et je suis content de mon sort. Peu d'hommes ont parcouru autant de pays que moi. Mon ambition a été satisfaite dans l'une et l'autre carrière. Sans être riche, j'ai assez de fortune pour vivre en homme indépendant et attendre que je sois appelé pour le grand et dernier voyage”¹¹⁸. Maar al te snel zou deze reis plaats vinden. In 1825 met zijn zuster mevr. von Knobelsdorff op reis in Italië, scheidden beiden op 5 april in Coni in Piëmont in de veronderstelling elkaar weldra in Holland weer te zien. Dit mocht niet zo zijn. Na een smartelijk lijden ging de generaal in de nacht van 14 op 15 aug. op 51-jarige leeftijd in Pieve Pelago, tussen Pistoia en Modena, heen. „Le 12 Octobre 1826 plus d'un an après la mort du Général ses restes furent ramenés sur les bords de l'Yssel transportés au chateau de Gelder, et ils furent enterrés le 14 Octobre, à dix heures du soir, dans le caveau de la famille”¹¹⁹.

Het huis de Gelder bij Wijhe zal onder het bewind van het echtpaar von Knobelsdorff-van Dedem, zijn neogotisch aanzien hebben verkregen¹²⁰, waarmee het zich tot zijn slooping in de winter van 1910 vertoonde (afb. 14). In de onregelmatige plattegrond is een aanwezige oudere rechthoekige kern af te lezen (fig. 2). In de eerste helft der 19de eeuw zal slechts van een verbouwing en uitbreiding in gotische trant sprake zijn geweest. Het in de nabijheid onder Diepenveen gelegen Oud Rande, dat eveneens neogotische vormen vertoonde, werd in 1838 in deze staat gebracht¹²¹.

Douair^e Baron von Knobelsdorff Bar^{es} van Dedem bestemde de Gelder voor haar meest geliefde jongste zoon Frits von Knobelsdorff. Aan haar oudste zoon Guillaume had zij het Nijenhuis onder Heino, dat zij op 3 nov. 1851 verworven had, toegedacht. Op 10

febr. 1854 maakte zij betreffende de bestemming van de Gelder een codicil waaruit blijkt, dat bij haar broeder reeds het plan had voorgezeten, de Gelder na haar dood aan Frits te doen toevallen. Teneinde „alle misverstand voor te komen over de verdeling mijner nalenschap en bepaaldelijk over die landen, huizen of getimmerde welke onder de benaming van de havezathen Gelder en Krytenberg aan mijn jongste zoon de Heer Baron F. W. A. C. von Knobelsdorff volgens de intentie van mijn overleden eenige broeder de Graaf van Dedem na mijner dood in volle eigendom moeten devolveren, zo verklare ik . . .” Na haar overlijden op 6 jan. 1860 bleek uit het taxatierapport dat de Gelder en de Krytenberg samen 5x zoveel waard waren als het Nijenhuis. De geliefde jongste zoon werd door zijn moeder en oom wel flink overbedeeld.

de Gelder 110 ha	f 142.153
bomen	f 91.237
bank in de kerk van Wijhe	f 1.000
kelder op de begraafplaats	f 200
de Krytenberg 24 ha	f 22.119
het Nyenhuis 102 ha	f 55.230
bomen	f 4.210
bank in de kerk van Heino	f 700

Het kan dan ook als een slechte keuze van mevrouw van Pallandt von Knobelsdorff beschouwd worden, om in 1906 aan het Nijenhuis boven de Gelder de voorkeur te geven en de Gelder af te stoten.

Op buitengewoon royale wijze bedacht mevrouw von Knobelsdorff-van Dedem haar dienstbaren en pachters; bij codicil van 20-11-1846 beschikte zij; „ik wensche dat bij mijn overlijden aan ieder van mijne dienstbaren een jaar loon worde geschonken en aan ieder van de onder den Gelder wonende keuters, een jaar pacht worde toegekend”. Hieruit spreekt de goede patriarchale verhouding, welke tot voor kort ten plattelands heerste.

Nog tot diep in deze eeuw herinnerde men zich in Wijhe dankbaar de Knobelsdorffs en op het kerkhof rusten zij als heren van het dorp in hun kelder omgeven door de velen, die hun leven in trouw dienstbetoon aan hen wijdden, en wier graven op naam van de eigenaar van de Gelder stonden.

Op de publieke veiling van 17 september 1906 waarbij de Gelder door de erven van H. A. Z. Baron von Knobelsdorff aan mr. W. L. Baron de Vos van Steenwijk overging werd de plaats als volgt beschreven: . . . „Gelegen bij het dorp Wijhe op 5 minuten afstand van het station aan de staatspoorweg Deventer-Zwolle, bestaande uit het kasteel met ruime nevengebouwen, koetshuizen, stallingen enz.; grooten Moestuin met Oranjerie, Bloemen- en Broeikassen, Boomgaard, vrucht-

¹¹⁸ *Ibid.*, 411.

¹¹⁹ *Ibid.*, 412. — Door mevrouw Lecky aan het thans verdwenen merkwaardige geslachtsregister van de van Dedems ontleend, dat tot opschrift droeg: „Le jour de la mort vaut mieux que le jour de la naissance”. Mevrouw von Knobelsdorff wijdde hierin een bladzijde aan de nagedachtenis van haar broeder.

¹²⁰ De wapens van het echtpaar von Knobelsdorff-van Dedem welke in de voorgevel van de Gelder waren aangebracht, zouden eveneens in deze richting kunnen wijzen.

¹²¹ Aantekening bij afbeelding, Museum de Waag Deventer.

bare Boerenerven, Wei-, Hooi- en Bouwlanden, wildrijke Akkerbossen, schaduwrijke Wandelingen, doorsneden met grintwegen, Lanen, Grachten enz., alles met buitengewoon zwaar geboomte, Eiken, Iepen, Beuken enz. en zeven kerkbanken in de Ned. Herv. Kerk te Wijhe". Het landgoed was bij de verkoop 236 ha groot.

Dat mevrouw von Knobelsdorff vol zorg was, haar kinderen en kindskinderen mooie souvenirs in juwelen en zilver na te laten en bovendien haar beide zoons op het hart drukte enkele grote stukken in de familie te bewaren, blijkt uit haar codicil van 20 nov. 1846... „en wensche ik echter nog enige bepalingen over mijn nalatenschap aan mijne kinderen op te dragen, voornamelijk wegens mijne juwelen, welke mij geschonken zijn ten tijde dat ik aan het hof bij de Princesse Marianne der Nederlanden en vervolgens aan dat der Erfprincesse van Oranje de functie als Grootmeesteresse bekleedde, en waarvan ik mijne zonen, nog in leven zijnde, zowel als mijne enige Dochter mede doen wil genieten, zoo is het dat ik prelegateere geve en make aan mijn zoon Guillaume v. Knobelsdorff om als aandelen te bewaren, en dus niet te mogen verkopen, de met Brillanten en eene Grootte hangende Paerl, en eene Turquoise strik welke mij door Z.M. de regerende Koning, bij den doop van deszelfs kleinzoon geschonken is... Aan mijn jongste zoon Frits van Knobelsdorff om in de familie te bewaren de groote Paerle met Brillanten omzette Broche of Sévigné, welke mij door Z.M. de Koning Willem I geschonken is, ter gelegenheid der doop van den jongen Prins van Oranje... Aan mijn enige Dochter Mevr. de Gravinne Schimmelpenninck geb. van Knobelsdorff alle mijne overige juwelen... dat aan de kinderen van mijn dierbare overleden zoon Frederik Guillaume Constantin v. Knobelsdorff in plaats van juwelen aan beide worde uitbetaald f 3000... aan mijn kleinzoon en Petekind Ernest Johan Frederik Antonie van Knobelsdorff f 2000 en de twee zilveren groote souskommen van mijn overleden broeder de Graaf van Dedem afkomstig... en het zilveren presenteerblad met de Wapens van Sloet en Greving van mijn grootmoeder afkomstig". Zelfs neef R. Baron Sloet en de vier dochters van neef Arnold Sloet werden met mooie jaarrenten bedacht. Bij codicil van 10 febr. 1854 werd neef R. Sloet echter „aangezien Zijn H.W.G.'s gezondheid en verstandelijk vermogen dermate gedérangereerd zijn" van zijn executeurschap ontheven „en zullen mijn kinderen en kleinkinderen zich wel onder elkanderen kunnen verstaan. Hetwelk ik hartelijk wensche". Op een later tijdstip legateerde zij haar beide zonen en kleinzonen zilveren en vermeille bestekken. Op 8 februari 1857 beschreef zij nog eens haar juwelen, want behalve haar oudste zoon F. W. C. was thans ook haar dochter mevrouw Schimmelpenninck heengegaan. De grote broche „van twee grote paerlen en brillanten" het geschenk van Koning Willem I moest „in de eerste plaats aan mijn jong-

sten zoon de Heer Baron F. W. H. C. van Knobelsdorff ter hand gesteld worden. Dezelve moet van vader op zoon zoolang mogelijk in de familie van Knobelsdorff bewaard worden". Voor zijn vrouw geb. Barones de Vos van Steenwijk bestemde zij „mijne Paerlen collier bestaande in drie touven met twee antique cameën als slooten evenals juwelen oorcieraden en eene Turksche bracelet... aan mijn nog overgebleven beminde zoon de Baron Guillaume van Knobelsdorff geve ik om in de familie bewaard te worden de Turksche met juwelen bezette gouden snuifdoos en de Brillanten strik met hangende Paerl en een turquoise" afkomstig van Koning Willem II „om zooveel mogelijk in de familie van Knobelsdorff bewaard te worden". Nog bedacht zij haar kleinkinderen Knobelsdorff en Schimmelpenninck o.a. „aan mijn jongste klein Dochter Adriaine Schimmelpenninck geve ik de Brillanten met Robijnen Broche en oorringen, welke ik bij de doop van den jongen Prins van Oranje van Z.M. den Koning Willem den derden ontvangen hebbe". — „om aan de wensch van mijn overleden broeder de Graaf van Dedem tot de Gelder te voldoen ontvangt na mijn overlijden mijn Petekind Ernest Schimmelpenninck als een aandenken van deszelfs Oud Oom en Overgrootvader de Graven van Dedem De groote Diamanten langwerpige steen hangende onderaan van de daarbij behorende broche of seigné met twee gekleurde steenen en verdere pendelotte" 122.

Uit de mooie geschenken, die mevrouw von Knobelsdorff van de drie Koningen ontving, blijkt wel, hoe zij ten hove gewaardeerd werd en dat haar afkomst uit een Keezenfamilie en de carrière van haar broeder haar niet kwalijk genomen werden. Niet zijn, zover ik niet nagaan, haar wensen in volgende generatie geëerbiedigd, geen Knobelsdorff woont meer op de Gelder en het Nijenhuis, ja zelfs de Gelder is geheel verdwenen, en haar goederen werden door veilingen verstrooid. Maar op het Nijenhuis bij haar nazaten Schimmelpenninck hangt nog in de zaal haar portret tesamen met die van haar man en haar ouders de eerste Graaf en Gravin van Dedem.

V

Behalve de staatsman Jhr. mr. Alexander F. de Savornin Lohman 1837-1924 was ook dr. H. Schaezman een graag geziene gast op den Berg. Hij schreef in het gastenboek enige gedichten, zoals op 5 aug. 1886:

1

Na donkre crisisdagen
En woeste 'ontbindingstijd
Na al de Aprilsche vlagen
En heten Junistrijd
Na al de valsche slagen
En al het laf geterg, . . .
Wat is het goed te rusten
Te rusten op den Berg.

122 De codicillen werden ontleend aan nr 6761 van het register van expeditie depot Testamenten Notaris

G. W. Jacobson te Wijhe. Familiearchief W. Baron van Knobelsdorff.

2

Na 't worstelen en wringen
Om 't arme doode punt
Na 't kiezersstemmen dwingen
Met goede of slechte munt,
Na 't torenhooge springen
Van menig reus of dwerg...
Wat is het goed te rusten
Te rusten op den Berg.

3

Winn bij adresdebatten
Het linkerrijgeknoei
Zij Heemskerck niet te vatten
Hoe Goeman zich vermoei,
Ja wat aan wondre schatten
't non possumus verberg'...
Wat is het goed te rusten
Te rusten op den Berg.

4

Hier rollen croquetballen
Niet altijd goed gericht
En watersterren vallen
Den kijker op 't gezicht
Hier leeft en heerst by allen
Gastvrijheid zonder erg...
Wat is het goed te rusten
Te rusten op den Berg.

In deze dagen was Alexander van Dedem 1838-1931 daar gastheer, op wie zijn tegenstanders bij zijn verkie-

¹²³ G. J. ter Kuile, *Geschiedkundige Aanteekeningen op de Havezathen van Twentbe*, Almelo 1911, 154.

¹²⁴ J. Craandijk en P. A. Schipperus, *Wandelingsen*

zing voor het lidmaatschap der Tweede Kamer als A.R. afgevaardigde voor Zwolle, rijmelden:

... „De Baron moet nu gewipt,
Hij is een schande voor het Zwolsche
kiesdistrict...”

VI

Aanvankelijk als gezant van de Bataafse Republiek te Parijs en later als raadpensionaris aan het hoofd van de staat, zag Rutger Jan moeilijk kans tijd te vinden om naar het Nijenhuis te gaan, maar zo schrijft ter Kuile¹²³, zodra had hij op 4 juni 1806 het raadpensionariaat neergelegd of hij verlaat onmiddellijk Huis ten Bosch en ijlt met vrouw en dochter naar het Nijenhuis met het voornemen „altoos op een beknopten, huishoudelijken, stillen voet met enige goede vrienden het grootste gedeelte van het jaar op dit verrukkelijke landgoed door te brengen, onze kinderen onder ons oog te zien opgroeien en hen gelukkig te zien étblisseren”. „Sints werd Nijenhuis bewoond door een man, die in dagen van verwarring en vernedering voor zijn vaderland gedaan heeft en geweest is, wat in hopeloze omstandigheden mogelijk was¹²⁴. Doch reeds voor hij zijn hoge ambt had neergelegd, had hij het gezichtsvermogen verloren en tot het eind van zijn leven, toen hij in 1825 op 64-jarige leeftijd heenging, zou hij blind blijven. „Jarenlang bloeide voor hem de kleurenpracht der bloemen op zijn geliefde Nijenhuis tevergeefs en hij zag niet, hoe zijn eiken wiessen en hoe hun hooge kruinen zich welfden in de statige laan voor het huis, waar hij zo gaarne de rust genoot, die voor hem zoo vroeg — te vroeg! — was gekomen”.

door Nederland met pen en potlood, Haarlem 1875, I, 366.

SUMMARY

SOME ASPECTS OF COUNTRY SEATS IN THE PROVINCE OF OVERIJSSSEL

In the province of Overijssel, the development of the country seat was slower than in the western part of our country where, in general, the so-called *hofstede* (a small country-house which still showed clearly its origin from the farmhouse with a squire's room), had become outmoded as early as 1670. In Overijssel, on the contrary, small manors called *spykers* were built until well into the nineteenth century, and it was only in 1925 that the modest *spyker* Archem was replaced by a house in the style of the early eighteenth century.

However, a series of handsome country seats dating from the seventeenth century show that the classic style of the western provinces also

found acceptance in Overijssel. Rollecate, Harsevelt, and Peckedam, which were designed by Vingboons, and Zuthem, have all disappeared, but Weldam, Diepenheim, and the tower of Sin-graven still stand.

The builders of these houses were in some cases members of a few families in which military careers had enabled them to rise above the others of their class in esteem and wealth. Their descendants were able to maintain themselves on this higher level, and their houses reflected their social position.

Many old country seats were renovated in the seventeenth and eighteenth centuries. The country seat of Den Berg, near Dalfsen, serves as an

example of the familiar type of Overijssel-Gelderland house with a pediment adorning the façade. At the end of the nineteenth century building and extension in an historical style was in great favour, and the houses of Weldam and Twickel bear witness to the prestige of the English architect Weatherly.

The designs for formal gardens and parks never reached a very high level in Overijssel, and only Eerde kept its successful composition, which at present is growing out into a beautiful land-

scape-park. Not until the end of the nineteenth century were two parks of international importance laid out, those of Weldam and Twickel, the creations of André of Paris, who also designed the gardens of Middachten. Their style is not at all Dutch, with formal French motifs seeming somewhat overdone. Petzold, who was trained by Fürst Pückler-Muskau, worked on both estates, and the park surrounding Twickel, which has now grown too dense, is one of his largest and best works.

EEN ONBEKEND WERK VAN ABRAHAM VAN DER HART?

DOOR J. W. NIEMEIJER

Voordat Van der Hart in 1777 stadsbouwmeester van Amsterdam werd, had hij, ongetrouwd nog, een eigen timmerwinkel, die geheel van particuliere opdrachten moest bestaan. Daaronder zullen natuurlijk Amsterdamse veruit in de meerderheid zijn geweest, maar merkwaardig genoeg is het oudst bekende werk een opdracht van buiten de stad: het Diaconie Wees- en Armenhuis te Broek in Waterland. Uit het ook door dr. C. A. van Swigchem¹ geraadpleegde kasboek is op te maken, dat het gebouwd is in 1775-'76, maar het is helaas onbekend hoe men er toe was gekomen om Van der Hart voor dit werk te vragen. Vermoedelijk heeft een der diakenen, notabelen veelal, die in Amsterdam hun grote financiële transacties deden, connecties met hem of zijn omgeving gehad.

Dit Diaconiehuis vormt, hoewel thans in gebruik als jeugdherberg en daardoor van binnen ingrijpend gewijzigd, nog steeds een dominerend element in het straatbeeld². Maar Broek in Waterland heeft onder de bouwwerken, die de snelle verarming omstreeks het midden van de 19de eeuw niet hebben overleefd, een gebouw gehad,

dat veel meer nog dan het Weeshuis de aandacht trok van ieder die het dorp bezocht, en waarvoor ik ook de naam van Van der Hart als ontwerper zou willen opperen: de koepel aan het Havenrak³ (afb. 1). Dit statige, classicistische gebouwtje behoorde aan de familie Bakker, toen de vermogendste inwoners van het dorp, en door de chef de famille, Harmen Bakker (1754-1821), die lange jaren Maire was, ook de invloedrijkste. Zij waren van Baltische oorsprong, heetten oorspronkelijk Ros, en oefenden in de 17de eeuw het beroep uit, waarvan zij later de naam overnamen. Gedurende de 18de eeuw raakten zij verwant met andere vermogende geslachten, in het bijzonder de Kokers, en door accumulatie van erfenissen waren zij tenslotte een der rijkste families van Noord-Holland geworden.

Het is mogelijk dat het Harmen Bakker zelf is geweest, die opdracht heeft gegeven tot het bouwen van de kostbare koepel aan het water. Vast staat slechts dat deze in 1814 het eigendom was van zijn zoon Klaas. Deze was geboren in 1776, en in 1796 gehuwd met Lijsje Sents van Vuure(n). Hij was scheepsassurateur en lid der

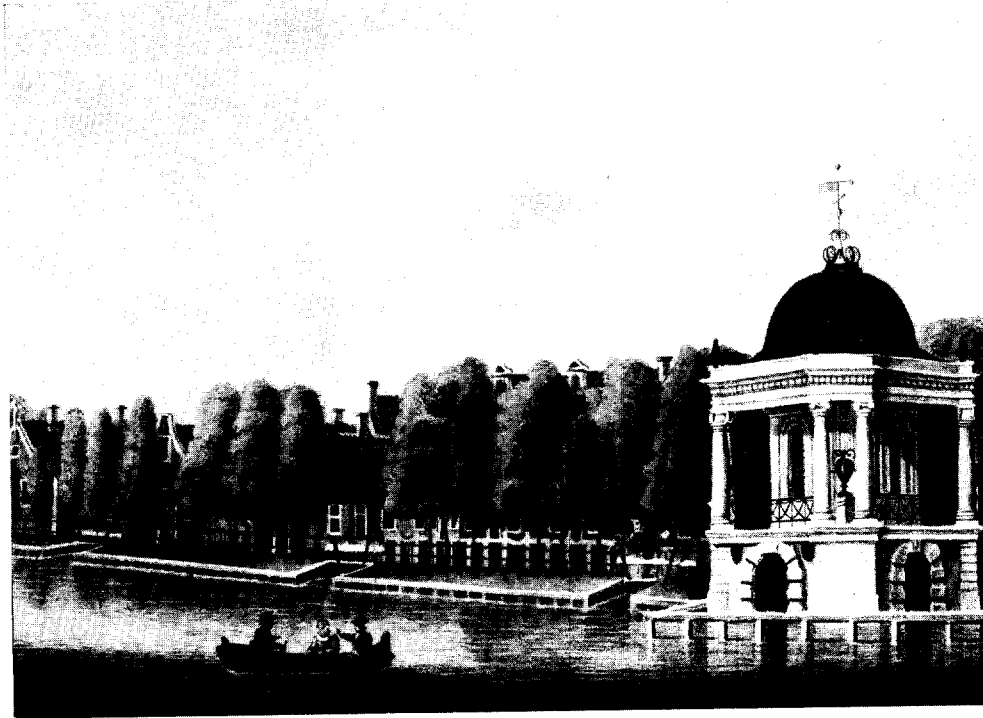
¹ C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820*, Amsterdam 1965, 151.

² Het maakt de indruk, dat bij het ontwerpen van het gebouw het naastliggend huis, dat uit 1740 dateert en thans de Vereniging „Hendrick de Keyser” toebehoort, een sterk vormbepalende factor is geweest. Dat geldt zowel t.a.v. het gevelaanzicht als t.o.v. de bouwmasa en ruimtelijke indeling.

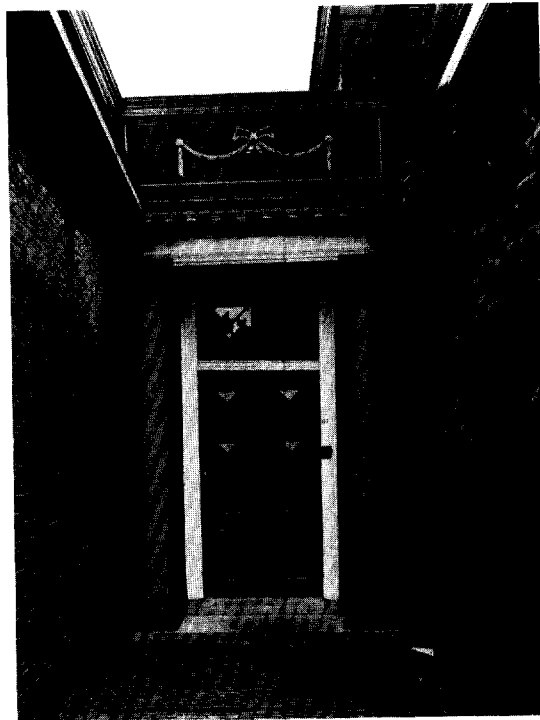
³ Om het heersend misverstand te voorkomen: dat is niet het nog bestaande, in Turks-Chinese stijl ge-

bouwde theehuis, dat naast de koepel van veel minder belang was, en dan ook niet als het showpiece voor hoge bezoekers beschouwd werd. Alle verhalen ten spijt is uit de beschrijvingen van de route, die resp. Napoleon, de czaar en de Pruisische vorsten bij hun bezoek aan het dorp aflegden, duidelijk af te leiden dat zij niet dáár, maar in de koepel die hier het onderwerp van onderzoek is, de hun aangeboden verversingen nuttigden.

EEN ONBEKEND WERK VAN ABRAHAM VAN DER HART?

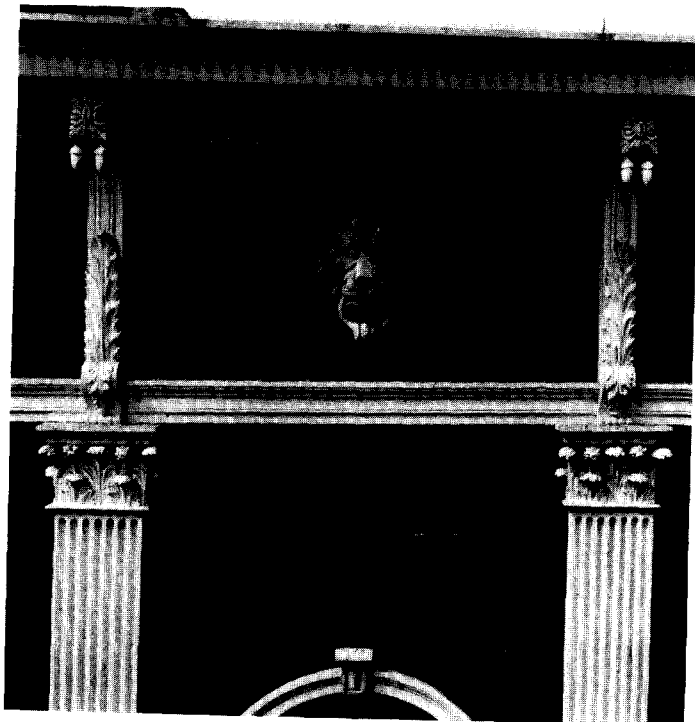
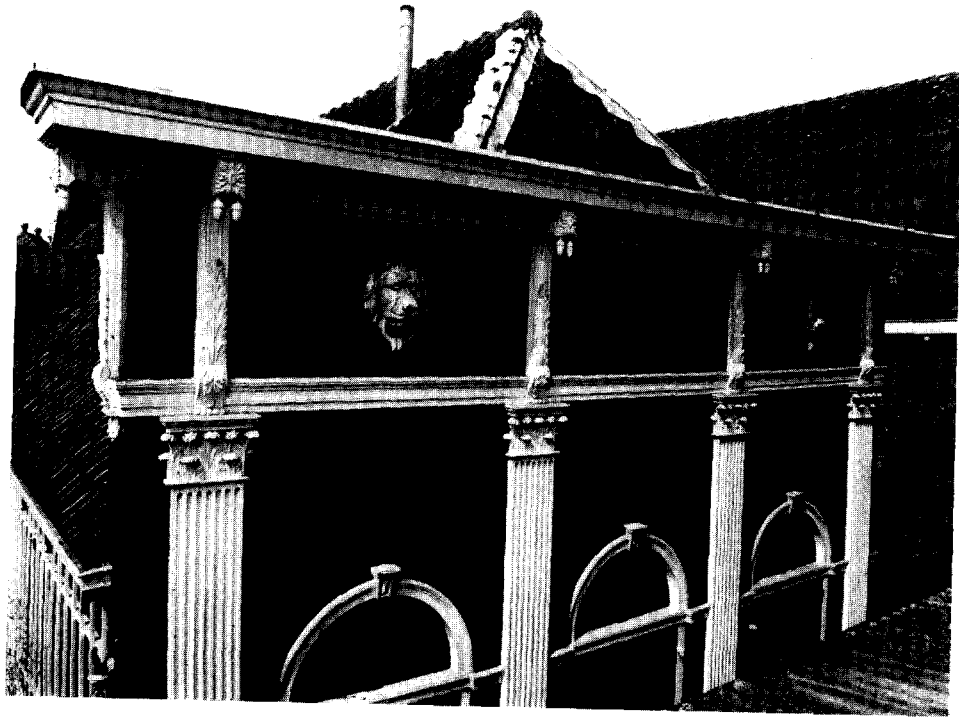

Afb. 1. De voormalige koepel te Brock in Waterland, hier toegeschreven aan Abraham van der Hart. Gelithografeerde tekening van H. Greven, met adres van F. Buffa, Amsterdam.
(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Afb. 2. Zaandijk, Lagedijk 122. Ingangspartij, die in hoofdzaak afkomstig is van de voormalige koepel te Brock in Waterland. (Foto Monumentenzorg)

EEN ONBEKEND WERK VAN ABRAHAM VAN DER HART?

Afb. 3 en 4. Zaandijk, Lagedijk 122. Achterhuis, opgebouwd met onderdelen van de voormalige koepel te Broek in Waterland.

(Foto's Monumentenzorg)

Provinciale Staten van Noord-Holland. Als in 1811 Napoleon de door geheel Europa beroemde plaats bezoekt, betreedt hij waarschijnlijk ook Bakkers koepel; in juli 1814 gaat tsaar Alexander er binnen, en kort daarna ontvangt Bakker er de soevereine vorst met de prins Frederik en Hendrik⁴. Ook voor niet-vorstelijke toeristen gold de koepel als een bezienswaardigheid. Van Lennep en Van Hogendorp zijn op hun voetreis door Nederland zeer onder de indruk van Bakkers „prachtigen koepel aan het bekoorlijke meer-tje, dat het dorp bespoelt, welke koepel hem een ton gouds kost”⁵. In 1831 ziet een Duitse predikant, Theodor Fliedner het gebouw⁶, en nog in 1848 wordt de koepel vermeld door zijn ambtgenoot Dethmar, die schrijft, dat hij „van binnen met fijn snijwerk voorzien was, welke pracht nergens anders toe dient, dan om er eenige keeren in het jaar een uurtje in door te brengen: want bij warm weder is het wegens de hitte, bij koud weder daarentegen wegens de koude er niet uit te houden”⁷. Het laatste lijkt wel wat overdreven. Het gebouw bestond uit twee verdiepingen en in de onderbouw was zeker een keuken met stookgelegenheid. Misschien liep het kanaal daarvoor door op de verdieping waar de salon lag, zodat ook deze te verwarmen is geweest. Was daar een gewelfde zoldering? 's Zomers bood de overdekte galerij de gelegenheid om, in de schaduw gezeten, van het weidse uitzicht te genieten.

Dethmar moet wel een van de laatsten geweest zijn, die het trotse gebouw nog van binnen en buiten gezien heeft, want in 1847 overleed mevrouw Bakker als kinderloze weduwe, en kwam het „kapitaal, hecht, sterk en weldoortimmerd huis”, samen met de koepel die er bij hoorde en nog een kleinere (dienst?)woning aan een harer familieleden Van Vuure⁸. Deze liet het herenhuis plus de koepel afbreken, en verkocht de rest een paar maanden later aan een metselaar⁹.

De koepel was, waarschijnlijk door onderhandse verkoop, in het bezit geraakt van mr.

Dirk Donker (1794-1868), notaris en burgemeester-secretaris van Zaadijk¹⁰, die het plan had het gebouw achter zijn huis aan de Gortershoek te plaatsen, aan de oever van de Zaan. Het kwam er echter niet van. Of het gevaarte voor die plek te groot werd bevonden, zoals het verhaal gaat, of reeds te ver vergaan was, is onzeker, maar de nieuwe eigenaar volstond er mee onderdelen van het houten gebouw aan zijn huis aan te brengen. Daar, aan het pand Lagedijk 122 (kadastraal sectie A nr 768), blijken ze thans nog aanwezig te zijn (afb. 2-4).

De koepel was, het verwondert in die streken niet, geheel van hout. Het dak was wellicht met leien gedekt, en het rondlopend hekwerk van metaal, maar de rest, constructieve delen en aftimmering, heeft hoogstwaarschijnlijk uitsluitend uit hout bestaan. Van de zuilen hebben de beide overgebleven exemplaren te Zaadijk het aspect van natuursteen, doordat het hout met lijm of loodwitverf bestreken en daarna met zand bestrooid is. Het lijkt waarschijnlijk, dat alle acht zuilen van de koepel oorspronkelijk in dit bezand werk zijn uitgevoerd. Het is een 18de-eeuwse techniek, die echter ook later nog wel werd toegepast; een voorbeeld daarvan vindt men aan de Haarlemmer- of Willemspoort te Amsterdam (1840).

Het is niet goed mogelijk van alle toegepaste bouw- en sieronderdelen met zekerheid de oorspronkelijke plaats aan de koepel vast te stellen, daartoe is de hier gereproduceerde litho — op een andere is het bouwwerk van nog veel verder weg gezien — te weinig gedetailleerd. Zo is bijv. niet direct duidelijk waar men zich de gecanneleerde pilasters met hun fijngesneden kapiteeltjes moet denken. Misschien zaten ze aan de binnenkant. Maar de plaats van de getande kroonlijst en de (houten) leeuwekoppen springt terstond in het oog.

Kan deze koepel door Van der Hart zijn ontworpen? Hij is zeker van later tijd dan zijn eerste gebouw: het Broeker Diaconiehuis, en vermoede-

⁴ W. van Engelenburg, *Geschiedenis van Broek in Waterland*, Haarlem 1907, 225, 235 ev.

⁵ *Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van ... Jacob van Lennep en ... Dirk van Hogendorp*, verzorgd door M. C. Kluit, Utrecht 1942, 22 (donderdag 29 mei 1823).

⁶ Theodor Fliedner, *Collektenreise nach Holland und England*, Essen 1831, I, 116.

⁷ *Aangename herinneringen van Holland en zijne inwoners*, door F. W. Dethmar, Predikant te Anholt. Uit het Hoogduitsch vertaald, II, Doesburg 1848,

12-13.

⁸ Boedelscheiding 3 febr. 1848 voor nots. K. Veenstra te Nieuwendam. Het huis was plaatselijk bekend onder nr 86, kadastraal sectie B nr 545 (koepel nr 547). W. J. van Vuure nam de percelen 544-547 over voor f 4400.— plus f 100.— voor drie vaste spiegels met vergulde lijsten.

⁹ Voor nots. P. Schellinger te Nieuwendam, 28 sept. 1848.

¹⁰ *Ned. Patr.* 1950, 110 en *Die Zaende* 6 (1951), 139, 146.

lijk uit de jaren 1790-1800. In die periode waren door de erfenis van de in 1789 overleden Neeltje Pater een aantal families in Broek in Waterland (en elders) plotseling zeer rijk geworden. Daaronder waren ook de Bakkers, die, ofschoon ook voordien vermogend, waarschijnlijk toen pas zo'n luxueus gebouw zullen hebben laten zetten. Dat past bovendien in het beeld dat Van Swigchem ons van Van der Hart heeft gegeven: hij zocht bij voorkeur niet de armste opdrachtgevers! Maar ook stilistisch voegt het zich het best in die periode van naderend Empire-classicisme. De zware, gebosseerde onderbouw en de stevige zuilen met de vrij sterke entasis, die de brede, krachtig geprofileerde kroonlijst dragen, zijn in ons land voor het einde van de jaren 1780 niet goed denkbaar. Het luchtige smeedwerk bovenop, met het sierlijke vaantje, dat deze architectuur wat erg speels bekroont, vervangt misschien al een vroegere afsluiting; toen de koepel getekend werd ten behoeve van Buffa's lithografische uitgave, had hij er al enige tientallen jaren gestaan. Zoekend naar stilistische aansluiting bij Van der Harts werk komt men dan ook als vanzelf terecht bij de gebouwen die hij na 1790 ontwierp: het huis Deutz (Herengracht 502, tegenwoordig ambtswoning van de burgemeester van Amsterdam) en

het huis Barnaart aan de Nieuwe Gracht te Haarlem. Het eveneens Haarlemse huis Hodshon vertoont vooral in het interieur verwante elementen. Van het ca 1800 opgetrokken koepeltje van Bellevue, waarvan bij Van Swigchem de oorspronkelijke ontwerptekeningen staan afgebeeld, staat ons gebouw, groter en imposanter, weer verder af¹¹.

Bij het vrij algemene, naar internationaal patroon gerichte karakter van de classicistische architectuur uit deze tijd is het moeilijk de koepel, die daarvan ruimschoots zijn deel heeft gekregen, met zekerheid aan een der toen in en rond Amsterdam werkzame bouwmeesters toe te schrijven. Maar meer dan zijn collega's, in het bijzonder R. R. Viervant, met wiens ontwerpen in het Kon. Oudheidkundig Genootschap de verdwenen koepel te Broek ook affiniteiten vertoont, komt Van der Hart als mogelijke architect in aanmerking door de betrekkingen die hem al in 1775 met de plaats verbonden. Daarbij is het natuurlijk denkbaar, dat de ontwerper, die het juist in deze jaren met particuliere opdrachten zeer druk had, zich beperkt heeft tot de tekening en de uitvoering aan anderen overliet, een werkwijze, die hij ook bij andere objecten heeft gevolgd.

SUMMARY

AN UNKNOWN WORK OF ABRAHAM VAN DER HART?

Before Abraham van der Hart became Municipal Architect of the city of Amsterdam in 1777, he lived from private commissions. One of his earliest buildings is the Orphanage (1775-1776) at Broek-in-Waterland near Amsterdam, which has been dealt with by C. A. van Swigchem in his monograph on the architect (1965). But there was once a second building in Broek-in-Waterland, the design of which is ascribed by the author to van der Hart, a pavilion (Pl. 1), which early in the nineteenth century was the property of the prosperous Bakker family, who received in it not only Napoleon but also Csar Alexander and King Willem I. Mention of it is also made in several books of travel (notes 5, 6 and 7).

Sometime after 1847 the pavilion must have been sold. It came into the possession of Dirk Donker, a notary who was burgomaster of Zaan-dijk and who had the building dismantled and used parts of it at his house in Zaan-dijk (Lagedijk 122), where they can still be seen (Pls. 2-5).

The author considers the pavilion to date from 1790-1800. Stylistically, the building is comparable to van der Hart's later designs for private homes, the Deutz house (Amsterdam, Herengracht 502) and the Barnaart house (Haarlem, Nieuwe Gracht), and with respect to the interior especially to the Hodshon house (also at Haarlem).

¹¹ Deze ontwerpen schijnen mij echter nog sterker dan meestal bij Van der Hart het geval is, afhankelijk van buitenlandse voorbeelden als De Neufforge (bijv. *Recueil élémentaire d'architecture*, 24ste cahier pl. 1),

Le Rouge (bijv. *Jardins Anglo-Chinois à la mode*, second cahier), of F. M. Piper (bijv. een tekening in de Art Academy, Stockholm, afb. in O. Sirèn, *China and the gardens of Europe* pl. 169a).

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Prof. Th. H. Lunsing Scheurleer, Ir. R. Meischke, Drs. C. J. A. C. Peeters, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, P. L. de Vrieze.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor student-leden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN